

I. Obecné výklady

1. Řeč a jazyk

Čeština jako živý jazyk je nástroj verbální komunikace (jazykového dorozumívání) příslušníků českého národního společenství, popř. i dalších lidí, kteří ji ovládají.

Komunikace je přenos informací (sdělování obsahu lidského vědomí jiným lidem). Komunikace předpokládá komunikanty (autora čili produktora a příjemce čili recipienta), spojení mezi nimi (komunikační kanál), které může být přímé nebo zprostředkované (např. telefonním vedením), a dorozumívací kód, jímž je při verbální komunikaci jazyk, v našem případě jazyk český. Produktem komunikační činnosti jsou pak komunikáty (jazykové projevy, promluvy). Jazyk je systém dorozumívacích prostředků (znakové povahy) a pravidel, jak se těchto prostředků užívá, aby se realizovaly záměry sledované dorozumívací činností a vznikaly smysluplné jazykové projevy (komunikáty).

Komunikační činnost jednotlivce prováděná jazykem je řeč. Jinak vyjádřeno, řeč je individuální způsob realizace jazyka, jazykového systému (v odborném užití nejsou tedy výrazy jazyk a řeč chápány jako synonymní). Jako odborný jazykovědný pojem je řeč nejen mluvení, ale i psaní, tedy jakákoli jazyková dorozumívací činnost, také výsledky této činnosti, jazykové projevy (komunikáty). Vztah jazyka a řeči je vztah prostředku jazykové činnosti a této činnosti (včetně jejích produktů, jazykových projevů). Jazyk můžeme popsat na základě pozorování jednotlivých jazykových projevů cestou zobecnění a abstrakce. Jazyk je abstrakce svého druhu, součást lidského vědomí. Řeč je konkretizace jazyka, znalost jazyka se realizuje řečí.

Jazykový projev, komunikát, je komplexní jazykový útvar, který je zpravidla složen z elementárnějších komunikačních jednotek, výpovědí. Komunikát je celistvý, uzavřený spojitý útvar znakové povahy, který je výsledkem komunikační aktivity jedince (monolog) nebo více osob (dialog). Do pojmu komunikát zahrnujeme tedy i promluvový komplex (sestavu), jakým je dialogický jazykový projev (složený z promluv, kterým se v dialogu říká repliky). Struktura komunikátu se nazývá text; termínu text se ovšem používá často ve stejném významu jako termínu komunikát, označuje se jím jazykový projev vůbec. Text je struktura, jejímiž prvky jsou věty. Text vzniká spojováním vět (struktura jednotlivých vět a nižších jednotek není ještě textem).

V jazykovém projevu (komunikátu, promluvě) můžeme vyčlenit jednotlivé výpovědi. Výpověď je komunikační jednotka, která sama může být úplným ko-

munikátem (např. *Dobry den!*), ale obvykle spolu s jinými výpověďmi komunikát jen spoluvytváří. Výpověď je elementární komunikační jednotka mající nějakou komunikační funkci (je to sdělení nějakého faktu, otázka, rozkaz, přání apod.), která je zpravidla nějak intonačně – graficky (interpunkčně) zakončena a která mívá nejčastěji mluvnickou formu *v ě t y*. Proto se dříve věta a výpověď nerozlišovaly (podobně jako dnes se vždy nerozlišují text a jazykový projev, komunikát). Některé výpovědi se spolu těsněji spojují v nadvýpovědní komunikační útvary, které nazýváme výpovědní spojení a které se vyjadřují obvykle formou souvětí. Termínem souvětí označujeme v této knize těsné (zvukové a grafické) spojení vět ve významový textový celek, v němž věty neztrácejí svou autonomnost a svou výpovědní funkci (tedy to, co se dosud nazývalo souvětí souřadné).

Základními složkami výpovědi jsou pojmenování (pojmenovací jednotky). Pojmenování se nazývají podle pojmenovací funkce, kterou v komunikaci mají. Pojmenováními jsou především slova. Vedle jednoslovných pojmenování existují i víceslovná pojmenování, sousloví, a pojmenování neslovní (iniciálové/písmenné zkratky). Vedle takových těsných pojmenování víceslovných jsou i víceslovná pojmenování volná, která lze rozložit na pojmenování nižšího řádu. Ve výpovědi jsou vedle slov pojmenovávajících konkrétní i abstraktní jevy skutečnosti včetně slov, jimiž se vyjadřují vztahy mezi těmito jevy (např. předložky, spojky), i slova modifikující jiná pojmenování nebo celou výpověď (např. fázová slovesa, částice).

Pojmenování jednoslovné se již nedá rozložit na menší jednotky, které by měly v komunikaci samostatnou funkci, ale jejich slovní formy je možno segmentovat (rozčlenit) v elementárnější jednotky s významem lexikálním nebo gramatickým. Těmito jednotkami jsou morfémy. Morfém je nejmenší významonosná jednotka v jazyce, která má funkci stavební, funkci tvořit vyšší významové jednotky – slova a jejich tvary. Morfémy podle své funkce ve struktuře slova jsou kořenné, příponové (včetně koncokových) a předponové. Morfémy se skládají z fonémů (minimálně jsou tvořeny jedním fonémem). Fonémy jsou jednotky zvukové (neznakové povahy), jsou to minimální rozlišující jednotky jazyka. Z nich se budují jak jednotky významové, znakové (morfémy, slova, věty), tak vyšší jednotky neznakové: slabiky, přízvukové takty, větné úseky (kóla). V projevu psaném odpovídají fonémům grafémy.

Komunikát je budován na základě systému jazykových jednotek, jimiž jsou (počínaje nejelementárnějšími) foném, morfém, slovo, věta, text. Jednotlivé komunikační funkce – pojmenovací, výpovědní, promluvovalá – jsou realizovány obvykle jistými systémovými jazykovými prostředky, proto popis češtiny je v této knize podán tak, aby tuto korespondenci funkcí a forem vyjadřoval.

Jazykový systém (jehož jednotek se využívá ke stavbě komunikátu) je tvořen jazykovými prostředky (jednotkami; jednotka je segmentální jazykový prostředek) a vztahy mezi nimi. Vztahy elementárnějších (jednodušších, nižších) jednotek tvořící jednotky komplexnější (složitější, vyšší) se nazývají syntagmatické vztahy. Syntagmatické vztahy mezislovní ve větě a mezivětné v textu se pak speciálně nazývají vztahy syntaktické.

Jazyk má bohatý repertoár výrazových prostředků a forem (z nich se při komunikaci vybírá). Vztahy mezi těmito jednotkami a jejich formami uspořádané podle jistého principu se nazývají vztahy paradigmatické, např. vztahy mezi

hláskami tvořícími systém hlásek daného jazyka, vztahy mezi formami ohebných slov, vztahy mezi strukturními typy vět v jazyce apod. Vztahy mezi prvky tvořícími jazyk jsou tedy jednak paradigmatické, jednak syntagmatické (syntagmatické vztahy v systému jazyka jsou vyjádřeny obecnými pravidly spojovatelnosti prostředků).

2. Nauka o českém jazyku (jazykovědná bohemistika)

Studium spisovné češtiny obvykle obsahuje nauku o zvukové stránce (jež se týká především, ale nejen hláskosloví), kterou se zabývají fonetika a fonologie, též nauku o správné výslovnosti (ortoepii), o písemné stránce jazyka, grafemiku a ortografii (nauku o pravopise), nauku o slově, která zahrnuje lexikologii a frazeologii, dále tvarosloví (morfologii) a tvoření slov (derivologii) a nauku o větě (syntax). Tím však není vyčerpán předmět studia češtiny. K uvedeným disciplínám se řadí i nauka o textu, teorie textu.

Hláskosloví a grafemika pracují s dvojicí pojmů foném–hláska, grafém–písmeno, nauka o slově s pojmy pojmenování a slovo, nauka o větě (a souvětí) s pojmy výpověď a věta, teorie textu s pojmy jazykový projev (komunikát) a text.

Nauka o textu dříve nebyla do soustavných mluvnic začleňována. Tato disciplína se rozvíjí teprve v posledních desetiletích. Starší je pouze stylistika, která se věnuje otázkám stylu.

3. Charakteristika českého jazyka

Čeština je jazyk flexivní (flektivní), tj. jazyk, který má flexi (= ohýbání pomocí koncovek): skloňování jmen, časování sloves a stupňování přídavných jmen a příslovcí. Pro jazyky flexivního typu je charakteristické, že jedna koncovka má více mluvnických významů – srov. *-ech* = koncovka 6. p. mn. č. Na druhé straně má tentýž význam nebo kombinace týchž významů různé prostředky vyjadřování (např. 2. p. j. č. u podst. jmen bývá vyjadřován koncovkami *-a, -u, -e, -y...*). Čeština ovšem má i některé rysy jiných typů jazyků, a to jazyků:

- izolačního typu – pád se vyjadřuje pomocí předložek, např. u vzoru *stavení* (*do stavení, ze stavení, k stavení*) a podvzoru *paní* (*u paní, od paní, k paní, s paní*)
- aglutinačního typu – každá mluvnická kategorie má zvláštní koncovku, srov. pravidelné tvoření 3. stupně přídavných jmen a příslovcí: obsahují celý tvar 2. stupně + předponu *nej-*: *nej-* + vyšší, *nej-* + výše; aglutinační typ se obecně projevuje v odvozování předponami (*les – prales*),

– polysyntetického typu, pro nějž je příznačné množství složenin – i v češtině jsou složeniny, např. adjektivní: uměleckoprůmyslový, vnitropodnikový, světlezelený,

– ojedinele i vnitroflexivního typu – obměňují se samohlásky uvnitř kmene: *přítel – přátel, kuřete – kuřatům* (zde ovšem střídání samohlásek pouze doprovází /koncovkovou/ flexi).

Příkladem jazyků flexivních jsou slovanské jazyky, až na bulharštinu a makedonštinu, které tíhnou k typu izolačnímu (makedonsky: *na ulica = na ulici, vo sobata = v pokoji, na naukata = /2. p./ vědy*). K izolačnímu typu patří např. francouzština (*Je vous remercie = /já vám/ děkuji, avec vous = s vámi, vous = vy, vás, vám, vámi*); k aglutinačnímu maďarština – patří k jazykům ugrofinským spolu s finštinou a estonštinou, nikoli tedy k jazykům indoevropským. Vnitroreflexivního typu je arabština (srov. *dům – domy: bejt – bujút, zpráva – zprávy: chabar – achbar, město – města: madína – mudun*), polysyntetický charakter slovtvorby je silně patrný v němčině, srov. *zurechtfinden* (doslova: náležitě nalézt) = orientovat se, *r Leuchtturm* (doslova: světelná věž) = maják, *e Leinwand* (doslova: lněná stěna) = plátno.

Srovnajme češtinu s jinými indoevropskými jazyky:

Čeština patří k slovanským jazykům tvrdým (k nim náleží jazyky jihoslovanské) a zřetelným: nedochází k redukci nepřízvučných samohlásek (srov. ruské *gorod [gór d], golod [gól d]*). Čeština má jen pět krátkých samohlásek (*a, e, i, o, u*) a příslušných pět dlouhých, označovaných šesti písmeny (liší se *i* a *y*), má jen jednu domácí dvojhlásku (*ou*), pouze ve slovech cizího původu jsou ještě další: *au, eu* (automobil, pneumatika), srov. s tím slovenštinu, jež má několik vlastních dvojhlásek (*ô, ie, ia, iu*). Čeština i slovenština liší a označují délku samohlásek (*a × á, i × í*), délka je významotvorná (*bál × bal, vil × víl, vir/us/ × vír*). Čeština má množství souhlásek, bohatá je zvláště na sykavky (*s, z, š, ž, c, č* a jejich znělý protějšek *dz, dž*). V českých slovech jsou časté souhláskové skupiny tvořící slabiky díky slabikotvornému *r, l*, srov. slovní hříčky typu: *Strč prst skrz krk*. Český jazyk se liší od ostatních slovanských jazyků – až na starší polštinu a kašubštinu – tím, že má *ř* (znělé: *řeřicha, pohřeb*, i neznělé: *keř, věř, řka*), ovšem polské *ř* se dnes vyslovuje buď jako *ž* nebo *š*, zapisuje se spřežkou *rz*.

České souhlásky podléhají a simlaci (spodobě), na rozdíl od samohlásek, srov. výslovnost *plod [plot], tužka [tuška], kletba [kledba]* (viz kap. II.1.9.2).

Český jazyk má stálý přízvuk (jako např. němčina a polština), a to na první slabice (jako např. němčina, kdežto polština ho má na slabice předposlední, přitom přízvuk a délka nemusí být současně na témž místě, srov.: *Mladý inženýr se ubíral na nádraží* (zde přízvuk přechází na předložku *na*). Rychlost mluvy je v češtině střední (je např. pomalejší než italština), řeč má menší intonační rozpětí (např. v porovnání s francouzštinou i s ruštinou).

Čeština má fonologický pravopis, tj. pravopis, který respektuje fonémy, nikoli jejich (poziční aj.) varianty: píšeme *koza*, 2. p. množ. č. *koz*, nikoli *kos*, *soud* (nikoli *t*), *soudu* apod., nejde tedy o pravopis fonetický; dále respektuje stavbu slova: *bezzubý* (s.+ch.: *bezub*), *roztrhat* (s.+ch.: *razderati*, ale *rastegnuti = roztáhnout, razbiti*, ale *rasplakati, izdanje*, ale *iskop, otud = odtud, istavlati < iz +*

stavljati, besilen < *bez + silen*). Náš pravopis je středně obtížný, je obtížnější než např. pravopis některých jihoslovanských jazyků (s. + ch. má např. jedno *i*, srov. *biti* = být, bít; *visok* = vysoký), ale snadnější než francouzský, srov.: *seulement* [sölmä], *l'invitation* [lëvitasjõ], nebo anglický, srov.: *yours* [jo:z], *invitation* [inviteišn].

Čeština využívá jako písmo latinku, nikoli azbuku, cyrilici, kterou užívají národy východoslovanské a východní jihoslovanské (Bulhaři, Srbové, Makedonci). Na rozdíl od většiny evropských jazyků má česká abeceda navíc písmena s diakritickými znaménky, tj. s čárkami nebo kroužkem, označujícími délku, a s háčky nad písmeny, označujícími jejich pravopisnou měkkost (č, š, ř, ž, d', t', ň). V češtině je však zachována i jedna (nesystémová) spřežka (*c+h = ch*). (Diakritická znaménka, čárku, přejala od češtiny polština, slovinština, chorvatština i maďarština: *futó* = běžec, *étel* = jídlo, *út* = cesta, *néni* = teta.)

Čeština má bohatou slovní zásobu. Největší český výkladový slovník, Příruční slovník jazyka českého, obsahuje 250 tisíc slov, ale ani tento, ostatně už starší slovník (vycházel v letech 1935-1957) neobsahuje všechna slova (ani tehdejší) češtiny. Čeština má menší homonymii (souzvučnost) než některé evropské jazyky, srov. např. slovnědruhovou homonymii v angličtině (rozlišit podstatné jméno, přídavné jméno a sloveso lze leckdy jen ve větné souvislosti, viz *wrong* [roŋ] = špatný, nepravý, zlý; křivda, zlo; *hunger* [haŋgə] = hlad; hladovět; *fight* [fajt] = boj, zápas, rvačka; bojovat, bít se, zápasit; potírat, hubit; *break* [breik] = lámat, zlomit, zlomení, zlomenina, mezera...).

V češtině se nová slova tvoří především odvozováním (pomocí předpon a přípon), a to někdy téměř tak snadno jako tvary téhož slova, viz produktivní (tj. často užívané) tvoření podstatných a přídavných jmen slovesných (*vedení, vedoucí, vedený*), zdobnělin pomocí *-ek, -eček, -ička...* (*dvorek, stařeček, hlavička...*), přechylováním, tj. tvořením převážně ženských jmen od mužských (*ředitel – ředitelka, dělník – dělnice, žák – žákyně, kosmonautka, ministryně, vojákyně*, příp. *-ka, -ice, -yně...*), zvláště pak tvořením ženských příjmení, nejčastěji pomocí *-ová*: *Mráz – Mrázová, Polák – Poláková, Dolejší – Dolejšová* (vedle *Dolejší*). Toto je výrazný rys češtiny, jímž se liší i od některých jazyků slovanských (srov. příjmení polská *Maria Wojtak*, slovinská *Albinka Lipovec*) a od jazyků západoevropských (ve francouzštině *madamme Préfontaine*, stejně jako *Robert Préfontaine*, v angličtině *Mary Norris*, v němčině *Eveline Hoffmann*), shoduje se tu například s novou řečtinou (*Makropoulos – r. m., Makropoulou – r. ž.*) i s maďarštinou a litevštinou, jež mají rovněž pro přechylování specifické prostředky: *Jobaggyné András Katalin* (příjmení je na prvním místě, ženské příjmení utvořené od jména manžela má zakončení *-né*), obdobně litevština: *Evalda Jakaitienė, Paulaskienė* (od mužského *Paulauskas*).

Čeština má i složeniny a zkratky, ale v menší míře než němčina složeniny a ruština zkratky a zkratková slova.

Po dlouhá období se čeština na rozdíl od ruštiny, polštiny, ale i angličtiny a jiných jazyků bránila přílivu cizích, (v našem případě) zvláště německých slov, z obavy ze ztráty národní osobitosti. Mnohá slova německého původu byla ze spisovného jazyka vytlačena, ale žijí ještě v oblasti nespisovné, často v mluvě řemeslníků (*vercajk* = nářadí, *ponk* = pracovní stůl řemeslníka, např. truhláře), ve spisovné češtině se udržela mnohá slova doslovně přeložená, tzv. *kalky* (*auffällig* = nápadný, *abwer-*

fen = odhodit). Mnohá slova má čeština – obdobně jako jiné evropské jazyky – z latiny (stará slova, jako *škola*, *košile*, slova kulturní: *konvence*, *diskuse* ...), popř. přejatá přes latinu z řečtiny (*drama*, *muzeum*, *idea*, *klima* ...), v době obrození přicházela k nám slova ze slovanských jazyků, polštiny (např. gramatické termíny) a ruštiny (*vzduch*, *kormidlo*) – i později, zvláště po r. 1945 (*sovět*, *kolchoz*). V současné době přejímá čeština shodně s ostatními evropskými jazyky především výrazy anglické (*management* = řízení, *brífink* = krátká tisková konference, *komputer* = počítač – ovšem v angl. z lat. *computatio* – *computare* = počítat).

Čeština má bohaté a složité tvarosloví s množstvím typů skloňování jmen a s množstvím synonymních tvarů. Má tři jmenné rody na rozdíl např. od maďarštiny, která rody nemá, od francouzštiny, jazyků severských a arabštiny, jež mají rody dva, rozlišuje životná a neživotná podstatná jména rodu mužského na rozdíl od některých jazyků, jež liší jména osobní a ostatní (např. arabština a angličtina: *it* = zájmeno stř. rodu, neosobní). Čeština má dvě čísla, nezachovala si duál (dvojné číslo) na rozdíl od některých slovanských jazyků (slovinštiny a lužické srbštiny). Srovnej dále sedm pádů v češtině proti čtyřem pádům v němčině, bohatství tvarů jména proti převažujícímu jednomu tvaru v jednotném čísle a jednomu v množném čísle ve francouzštině a v angličtině. Na rozdíl od všech těchto jazyků nemá však čeština člen určitý a neurčitý, tzn. nemá prostředek k systémovému rozlišování určitosti a neurčitosti (srov. *matka* × *die /eine/ Mutter*; *la /une/ mère*; *the /a/ mother*), má však tendenci k individualizovanému členu, srov. *Don't drink the water!* a *Nepij tu vodu!*

V porovnání s uvedenými jazyky liší čeština u sloves slovesný vid nedokonavý a dokonavý, liší nenásobenost a násobenost. Nemá však už jednoduché slovesné tvary minulé (aorist a imperfektum), jako třeba dosud bulharština, má jen jeden minulý čas, avšak v kombinaci vid + lexikální prostředky může vyjádřit všechny časové dimenze, jež některé jihoslovanské jazyky (bulharština, makedonština) a západoevropské jazyky vyjadřují celou soustavou minulých časů, viz ve francouzštině *passé composé* (= složený min. čas), *im- parfait* (vyjadřující minulý děj neohraničený), čas předminulý, *passé simple* (jednoduchý min. čas). Čeština nemá konjunktiv (zvláštní slovesný tvar užívaný ve vedlejší větě při vyjadřování děje možného, žádaného, neskutečného), sloveso ve vedlejší větě se v podstatě neliší od slovesa ve větě hlavní.

Základem české věty (výpovědi) je sloveso, převažuje slovesné vyjádření v činném rodě před pasivem. Pořádek slov v české větě není především gramatický a tím se liší jak od věty německé a anglické, tak od věty francouzské, kde je zpravidla nejprve podmět, pak přísudek a následují ostatní větné členy. Čeština nemá pevný, nýbrž pružný pořádek slovní, zpravidla se vychází od známé věci (z kontextu, ze situace), pak se přistupuje k sdělení nové informace. Přitom v české větě na rozdíl od jmenovaných jazyků, ale i některých jazyků slovanských (ruštiny) nemusí být vyjádřen v každé větě podmět. Čeština patří k těm jazykům, v nichž se přídavné jméno shoduje s řídicím jménem podstatným, před nímž obvykle stojí (jako např. i němčina, ale na rozdíl od francouzštiny, kde stává za podstatným jménem, a na rozdíl od angličtiny, která mluvnickou shodu

v jmenném rodu nezná; přitom přídavné jméno stojí obvykle před podstatným jménem).

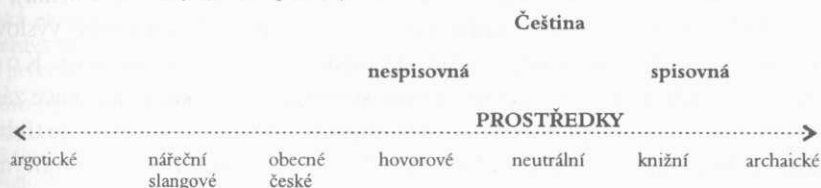
4. Útvary českého jazyka

Český (národní) jazyk nemá jen jednu podobu, nýbrž zahrnuje spisovný jazyk, obecnou češtinu, nářečí (interdialekty i místní nářečí), slangy, argoty, tj. všechny podoby (útvary), jichž se v mluvě užívá.

Reprezentativní, oficiální, celonárodně uznávanou podobou je spisovná čeština, tj. útvar, jehož užívání se předpokládá ve školách, v úřadech, v hromadných sdělovacích prostředcích, ve vědě... Ani spisovný jazyk není však jednolitý, jeho prostředky jsou diferencovány a seskupují se podle toho, zda jsou hovorové, neutrální, či knižní.

Spisovnou češtinu používají např. v kultivovaném projevu někteří mluvčí, jejichž profesionální zaměření to předpokládá, někteří kulturní pracovníci, učitelé, úředníci, vědci, přesto však i zde se projevuje tlak obecné češtiny nebo jiných útvarů. Mluvená forma spisovné češtiny zpravidla neobsahuje archaické ani knižní prvky, naopak má mnoho rysů společných s češtinou nespisovnou. Především pak má prvky neutrální, tj. prvky použitelné v projevech mluvených i psaných, prostředky slohově nepříznačové (srov. *nádraží, silnice, škola, židle, mluvit, chodit, píšu...*), jich je většina. Příklady hovorových prostředků: *základka* (= základní škola), *kilo* (kilogram), *koukat*, tvary *děkuju, líp...*

Písemné projevy vědecké, esejistické apod. obsahují rysy knižnosti, ovšem většina jevů i v těchto projevech (stejně jako v jiných) je po stránce stylové neutrální. Příklady prostředků knižních: *setrvat v, spočínout v, hledět, jelikož, leč, pakliže, tudíž, ač...*, tvary přechodníků...; prostředků archaických: *an, anžto, jedvaže, aneb*, tvary času předminulého (*byl jsem spatřil*).

Jak je patrné, spisovné prostředky jsou rozprostřeny na ose od hovorovosti k neutrálnosti a odtud ke knižnosti; za hranici běžné spisovnosti pokračují prostředky archaické. Prostředky spisovné hovorové často pocházejí z oblasti nespisovné, a to obecněčeské (*holka, kluk, kytká*), z profesní mluvy (*zubař, očař, krčář*) nebo ze slangu, např. sportovního (*bek* = obránce, *halvbek* = záložník, *faulovat* = dopustit se nedovoleného zákroku).

Spisovná čeština není příliš územně ani sociálně omezena, naopak nespisovná čeština je diferencována, a to územně a sociálně.

Územní (regionální) diference současné češtiny v porovnání s některými jinými jazyky (např. s němčinou, ale i se slovenštinou) není však

tak silná. Tato diferenciacie je však tím větší, čím vzdálenější je region (oblast) od centra, od Prahy, přitom více přibývá odlišností ve směru na východ než na západ. Relativně zachovalejší jsou nářečí (dialekty) na Moravě: lašská neboli slezská na severovýchodě Moravy a ve Slezsku (*To je hodny stryk, Daj muku ze mlýna na vozík*), moravskoslovenská na jihovýchodě Moravy (*To je/sú hodní stríček, Daj múku ze mlína na vozík*), hanácká, tj. středomoravská (*To je/só hodné stréček, Dé móko ze mléna na vozék*).

Každé z těchto nářečí je interdialekt („nadržičí“), neboť obsahuje řadu menších nářečí, která ovšem už některé své odlišnosti ztratila.

Nářečí se užívá i v dané oblasti omezeně, a to v běžném, nikoli oficiálním styku. Jednotlivá nářečí se také dochovala v různé míře. Méně jsou zachována nářečí v Čechách, jde o nářečí středočeské, jež je podkladem obecné češtiny (*To je hodnej strejček, Dej mouku ze mlejna na vozejk*), jihozápadočeské (*Je na dovoleněj s mamčinou sestrou*, s výraznějším dialektem chodským a doulebským) a severovýchodočeské (se zachovalejším nářečím podkrkonošským – slovní hříčka: *V Derškovje perší na smerkoví perkínko*). Tato nářečí se unifikovala (sjednocovala) a dnes se v Čechách převážně užívá obecné češtiny.

Obecná čeština vznikla na podkladě středočeského nářečí, rozšiřuje se však – při ztrátě svých nejvýraznějších znaků (zčásti zaniká *v-* před *o-*, *ou-* na začátku slova) – i na další území a do sfér dříve vymezených spisovnému jazyku, např. do krásné literatury, a to i do řeči autorské (kam už dříve pronikly dialekty). Nářečí (i interdialekty) obdobně jako spisovný jazyk mají své prostředky slovníkové (lexikální), fonetické (hláskové), morfologické (tvarové), syntaktické (skladební).

Všechny tyto útvary mají svou normu, tj. souhrn prostředků považovaných jejich nositeli za závazný. Nejde o prostý úzus, tj. zvyk určitých prostředků užívat, ale i o vztah závaznosti nositelů toho kterého útvaru k užívání jeho prostředků.

Ovšem na rozdíl od spisovného jazyka, který má normu kodifikovanou, tj. zachycenou ve slovnících (lexikální norma), v mluvnících (gramatická norma), v pravidlech českého pravopisu (pravopisná norma) a v pravidlech české výslovnosti (výslovnostní norma), ostatní útvary takto kodifikovanou normu nemají. Kodifikace je tedy vyjádřením, zachycením normy spisovného jazyka. Kodifikace zároveň reguluje užívání spisovných prostředků a ovlivňuje tak i vývoj normy. Proto je třeba, aby kodifikace zachycovala normu pravdivě, věrně, a to i se zřetelem k vývojovým tendencím v normě, tzn. kodifikace by měla mít perspektivní hloubku (viz už kodifikované hovorové podoby typu *řict, moct*), jinak je retrospektivní už v době svého vzniku, uzákonuje jen podoby starší, někdy dokonce už vycházející z užívání. Kodifikace je během své platnosti statická (nemění se), kdežto norma se vyvíjí, je dynamická (viz pohyb v 1. os. j. č. a 3. mn. č. sloves 3. tř.: *kryji – kryju, kupují – kupujou*).

V řečové praxi (zvláště mluvené) se ovšem neužívá buď jen „čistého“ nářečí, obecné češtiny, nebo spisovného jazyka, ale jednotlivé útvary v sebe přecházejí, prostředky se kombinují, a to v závislosti na mnoha činitelích (regionálních, sociálních i psychologických). K směřování obecné češtiny, interdialektů a spisovného jazyka dochází velmi často ve městech, v městské mluvě. Nevyhraněná mluva realizovaná

smíšenými prvky různých útvarů, a to nejen ve městech, ale vůbec, se označuje jako běžná mluva.

Vedle územní diferenciace nespisovné češtiny existuje i diferenciace sociální; na jejím základě se vydělují slangy, profesní mluva a argot. Ty však nemají své speciální prostředky gramatické a hláskové, ty přebírají z jiných útvarů (často z češtiny obecné i spisovné nebo z nářečí), mají však vlastní slovník.

Slang je nespisovné výrazivo zájmové skupiny. Některé slangy jsou archaické, drží se v nich staré výrazy (myšlivecký slang: *slechy* = uši, *běhy* = nohy, *prut* = ocas, *světla* = oči), jiné jsou proměnlivé. Ve slanzích jsou časté expresivní názvy metaforické (studentský slang s výrazy pro nedostatečnou: *koule/kule*, *bomba*, *bajle*, *puma*, *pecka*, *sardel*, *petarda* ..., pro učení: *biflovat*, *bičovat se*, *šprtat se*, *dřít*, *hustit*, *zupat* ...). Některá slangová slova přecházejí do obecného povědomí, např. sportovní výrazy: *mičuda*, *basket*, *faul*, *finiš*, a nabývají charakteru obecněčeského nebo i spisovného hovorového.

Dříve se k slangu počítala i nespisovná mluva příslušníků stejného povolání, stejné profese. Dnes se tato mluva spíše vyčleňuje zvlášť a označuje se jako profesní mluva. Profesní mluva některých oborů je založena na spisovném jazyce, avšak v zájmu ekonomie vyjádření dochází např. k zjednodušení terminologie univerbizací (tvorbou jednoslovných pojmenování z víceslovných), lékařské: *slepák* ← *slepe střevo*, *kajzr*, *císař* ← císařský řez, z něm. Kaiser [kajzr] = císař.

I profesní mluva může obsahovat prvky expresivní, srov. názvy pro lokomotivy v železničářské mluvě (slangu): *berta*, *bardotka*, *lolobridžida*, *pegas*, *zamračená* ...

Vlastní výrazivo mají i vrstvy společensky izolované, sociálně vyřazené, vězni, zloději, žebráci, prostitutky, falešní hráči aj.; označuje se jako argot (hantýrka), někdy rovněž jako slang. Nejznámějším argotem u nás je mluva pražské „galérky“, „pražských pepíků“, a brněnská plotnáčtina (plotna).

Poznámka: Název plotna, plotnáčtina vychází asi z názvu Plotní ulice, v jejímž okolí se shromažďovali nositelé této mluvy.

Brněnská plotna je smíšený argot česko-německý. (V Brně až do první světové války byla většina obyvatelstva německá a ještě do druhé světové války v něm žila silná německá menšina.) V plotnáčtině se mísí prvky německé s českými, resp. moravskými, zvláště s koncovkami hanáckými.

Př.: Slovo *mukl*, něm. *Muckle*, znamenalo člena party (slovo je asi z cikánštiny: *mucklo* = volný, svobodný), po rozšíření označovalo vůbec darebáka, podvodníka, gaunera, pak proniklo i do vězeňského argotu (slangu) a dnes se užívá převážně ve významu *vězeň*. Slovo *bomzat/bomzovat* znamenalo klamat, lhát (srov. pův. pražské *kecat*, dnes rozšířeno s významem *mluvit*), viz jeho podobu zápornou s hanáckou koncovkou: *nebozmé* (= nekecej, nelži); ve vězeňském argotu odvozené slovo *bomzák* označuje udavače, donašeče. K výrazům brněnské plotny patří i známá brněnská *šalina* (= tramvaj).

Argoty se udržovaly vesměs jen jako mluvená forma (pokud nemáme na mysli jejich ztvárnění v uměleckých dílech), avšak např. žebrácký argot používal obrázkového písma sloužícího k vzájemnému informování o tom, co mohou žebráci očekávat v příslušném domě nebo obci (mříž značila nebezpečí uvěznění, $\wedge$ zlého psa, † zbožné lidi, a proto je třeba předstírat zbožnost ...).

V různých argotech se uplatňují různé cizí vlivy, vliv židovského jidiš, cikánské řeči (*čokl* = pes), vliv řeči tzv. světských, tj. komediantů s pouťovými atrakcemi aj.

Dříve se argot vymezoval jako utajovaná řeč, řeč skupiny užívaná proto, aby jí jiní nerozuměli. Zdá se však, že tento rys současné argoty ztrácí, neboť např. vězni

užívají argotu i ve styku s vyšetřovateli, dozorcí, a to tak, že jim i vysvětlují, co který výraz znamená. Mnohé výrazy argotické se rozšířily nejen do obecné češtiny (*káča* = pokladna, *prachy* = peníze, *bachař* = vězeňský dozorce), ale některé pronikají jako ustálená spojení (frazémy) dokonce i do mluvených neoficiálních projevů spisovných: *dát bacha* (= dát pozor), *jet na čundr* (= na výlet), dříve: *čupr holka*, dnes spíše *kočka* (= pohledná dívka), někoho *hecovat* (= popichovat v legraci nebo ze zlomyslnosti), *být švorc* (= bez peněz) ...

Čeština je národní jazyk nejen Čechů v České republice, ale i Čechů usazených jinde ve světě. Souvislé české osídlení je v severním Chorvatsku, ve Vídni, v americkém Texasu, v Chicagu, v Kanadě, ale i jinde.

5. Zařazení češtiny mezi ostatní jazyky

Čeština patří do rodiny jazyků indoevropských, úže slovanských. Nejvýznamnějšími skupinami současných jazyků vedle jazyků indoevropských jsou jazyky altajské, kavkazské, ugrofinské, semito-hamitské (k nimž patří jazyky arabské a hebrejštiny), jazyky africké, asijské – čínština, japonština, korejština a další východoasijské (vietnamština a khmerština) – a jazyky východních ostrovů – indonéština a jazyky polynéské.

Současné indoevropské jazyky tvoří několik skupin. V Evropě jsou to:

– jazyky germánské, k nim se řadí jazyky západogermánské – němčina, holandština, vlámská a angličtina – a severské, skandinávské – dánština, švédština, norština, islandština

– jazyky románské (jež se vyvinuly z italských) – italština, francouzština, španělština a katalánština, portugalština, rétorománština, rumunština a moldavština

– jazyky keltské – irština, velština a bretonština

– jazyky slovanské, dělí se na západoslovanské (čeština, slovenština, polština s kašubštinou, horní a dolní lužická srbština), východoslovanské (ruština, ukrajinština, běloruština), jihoslovanské (bulharština, makedonština, srbština, chorvatština, slovinština)

– jazyky baltské (litevština, lotyština)

– řečtina

– albánština

V Asii se k indoevropským jazykům řadí:

– jazyky indické

– jazyky íránské

– arménština

Poznámka: Kromě indoevropských jazyků jsou v Evropě i jiné, neindoevropské jazyky: maďarština, finština, estonština (= ugrofinské) a baskičtina.

II. Zvuková a grafická stránka jazyka

Nejmenší jednotky lidské řeči, které dovede zpravidla každý uživatel jazyka snadno rozlišit, jsou hlásky. V psaných projevech zaznamenáváme jednotlivé hlásky grafickými symboly, písmeny. Soubor písmen užívaných v daném jazyce a tvořících grafickou soustavu tohoto jazyka nazýváme písmo. Čeština využívá písma latinského, tzv. latinky. Ve většině případů platí, že jedné hlásce odpovídá jedno určité písmeno. Písmo založené na takovém principu nazýváme hláskovým (v některých jazycích však jednomu grafickému symbolu odpovídá slabika, nebo dokonce celé slovo).

Hlásky jsou zvuky, které mluvčí produkuje v mluvidlech a které může posluchač sluchem vnímat. Písmena čtenář vnímá zrakem.

Poznámka: Při běžné ústní komunikaci se však zrakové vnímání uplatní také: pozorujeme zároveň mimiku obličeje a gesta, kterými mluvčí svou řeč doprovází a jež mohou mít pro poznání smyslu sdělení velký význam. S rozvojem technických prostředků komunikace se rovněž často sluchové a zvukové vnímání spojuje, např. v televizi slyšíme komentátora, ale též čteme titulky a pozorujeme vysílaný obraz.

Jestliže popisujeme mluvnickou stavbu češtiny, všímáme si především těch rozdílů mezi hláskami, které umožňují rozlišit významy slov. Takový rozdíl je např. mezi dlouhými a krátkými samohláskami, protože umožňuje rozlišit slova jako *dráha* a *drahá*, nebo mezi znělými a neznělými souhláskami, jak dokazuje např. rozdíl významu mezi slovy *bil* a *pil*. Hlásky, které se vyznačují v daném jazyce významově rozlišovací funkcí, nazýváme fonémy. Fonémy vytvářejí fonologický systém jazyka. Ten je založen na funkčních protikladech, např. na protikladu kvantity (krátkosti – délky) nebo znělosti. Studium takových systémů se zabývá odvětví jazykovědy zvané fonologie.

Mezi hláskami, které Čech běžně vyslovuje, jsou i další rozdíly, např. hláska *n* se vyslovuje jinak ve slově *branka* než ve slově *brána*, hláska *ř* jinak ve slově *tři* než ve slově *dři*. Jde tedy sice také o různé hlásky, ale protože se rozdíly mezi nimi nevyužívá k rozlišení významu slov (domácího původu), v češtině to nejsou různé fonémy, ale jen varianty fonému jediného. To nemusí platit o jiných jazycích, v mnoha z nich mají významově rozlišující funkci i tyto rozdíly. Fonologický systém je tedy specifickou vlastností určitého jazyka.

Když posluchač vnímá mluvenou řeč, řídí se nejen tím, jaký zvuk skutečně slyší, ale také vlastním (i když ne plně uvědomovaným) systémem fonémů. Tím si vysvětlíme, že v psaném jazyce se odedávna zachycovaly zpravidla jen rozdíly mezi těmi hláskami, které měly platnost fonémů. To neplatí o slovech, u kterých mluvčí cítí, že jsou přejata z cizího jazyka, a že se proto jejich psaní řídí jiným fonologickým systémem. Z toho důvodu se píše např. ve slově *guma* písmeno *g*, ačkoli se příslušná hláska vyslovuje stejně jako *k* na počátku slova *kde*.

Vedle zřetel k fonologické platnosti hlásek se v psaném jazyce uplatňují i zřetel další, zejména se přihlíží k významovým souvislostem mezi slovy a jejich částmi. Proto se např. píše ve slovech *podhrabat* i *podkopat* v obou případech *d*, aby se tak graficky vyjádřila totožnost předpony jako morfému s určitým jednotným významem, ačkoli v ní vyslovujeme v prvním případě *d* a v druhém *t*.

Ojediněle odpovídají dva různé písmenné znaky témuž fonému – říkáme, že pro jeden foném má čeština dva grafémy: foném [i] píšeme zpravidla jako *i*, ale někdy jako *y* (totéž platí o dlouhém [í]). To umožňuje graficky rozlišit stejně znějící, ale významem rozdílná slova, např. *bil* – *byl*, *síra* – *sýra*, nebo tvary, např. význam čísla ve spojení *noví průvodčí* – *nový průvodčí*. Pro jiný, jen grafický rozdíl, a to mezi *ú* – *ů*, není takové významové zdůvodnění, jde jen o tradiční způsob psaní; v několika případech nám ovšem umožní určit hranici mezi morfémy (srov. *předúčet* – *předůkladný*).

Vztah mezi zvukovou a grafickou podobou jazyka zachycují obecná pravidla, jejichž souhrn nazýváme pravopisem. Příručka nazvaná Pravidla českého pravopisu však upozorňuje většinou jen na takové jevy, v nichž se psaná podoba spisovné češtiny liší od podoby mluvené, a proto může písařičmu dělat potíže.

1. Zvuková stránka jazyka

Zvukovými vlastnostmi jazyka, bez zřetele k fonologické platnosti jeho jednotek, se zabývá *fonetika*. Zkoumá způsoby tvoření a vnímání hlásek, změny při jejich spojování, melodickou a dynamickou (silovou) stránku řeči, tempo mluvené řeči a její další vlastnosti.

Nejdůležitějšími jednotkami zvukové stránky jazyka jsou hlásky; ostatní zvukové vlastnosti je doprovázejí. Hlásky můžeme popisovat a třídit z hlediska produkčního (jak je mluvčí vyslovuje), nebo z hlediska akustického (co posluchač vnímá). Přesnější popis akustických vlastností hlásek je však možný jen za pomoci přístrojů, proto uvedeme třídění podle produkce, kterou můžeme pozorovat i sami na sobě.

Při tvoření hlásek vychází z plic výdechový proud do hlasivek. Ty mohou být oddáleny, nebo sblíženy, procházející vzduch je může rozkmitat, takže vznikne tón. Z hlasivek postupuje výdechový proud do artikulačních orgánů, kde se zvuk upravuje. Je to zvláště rezonanční dutina ústní, popř. i nosní, a dále jazyk, měkké a tvrdé patro, dásně, zuby a rty.

1.1 Samohlásky (vokály)

Samohlásky mají povahu tónů (proto můžeme jejich trvání prodloužit a jen samohlásky lze zpívat). Při jejich vyslovování se proudu vzduchu neklade žádná překážka. Rozdíly mezi nimi jsou důsledkem rozdílného místa artikulace, tj. různé polohy jazyka ve směru horizontálním i vertikálním. Mluvíme proto o samohláskách předních, středových a nízkých. Otevřenost úst je doprovodným jevem polohy jazyka ve směru vertikálním. Schematicky lze české samohlásky zobrazit trojúhelníkem takto:

	přední	střední	zadní
vysoké	i		u
středové		e	o
nízké		a	

(Např. *u* je samohláska vysoká zadní.) Dlouhé samohlásky se liší od krátkých nejen trváním (to není však u všech stejné, zejména rozdíl mezi *i* – *í* je malý), ale také místem artikulace (*á* je nižší než *a*, ostatní jsou vyšší než jejich krátké protějšky).

1.2 Dvojhlasiky (diftongy)

Dvojhlasiky jsou spojení dvou samohlásek v jedné slabice. Ve slovech domácího původu se vyskytuje pouze dvojhlasika *ou*, v citoslovcích a v slovech přejatých také *au* (např. *auto*) a *eu* (např. *leukémie*). Od dvojhlasik je třeba lišit spojení dvou sousedních samohlásek, které však patří různým slabikám (např. *au* ve slově *naučil*; je to slovo tříslabičné, na rozdíl od dvojslabičného *auto*).

1.3 Souhlásky (konsonanty)

Společnou artikulační vlastností souhlásek je to, že mluvidla vytvářejí výdechovému proudu překážku. Rozdíly mezi souhláskami vyplývají z několika různých činitelů, tj. z toho, která část mluvidel volnému proudění vzduchu brání.

Tak vznikají zejména protiklady:

znělá–neznělá, např. *b – p*, *d – t*, *ž – š* - hlasivky kmitají, nebo nekmitají; samohlásky rozlišené jen znělostí se nazývají *párové*;

ústní–nosová, např. *b – m*, *d – n* - nosní dutina je uzavřena, nebo otevřena (při silném rýmě, kdy vzduch nemůže vycházet nosem, vyslovíme místo souhlásky nosové odpovídající souhlásku ústní);

závěrová–úžinová, např. *d – z*, *t – s* - výdechový proud narazí na překážku, kterou rozrazí, nebo jí prochází jako šterbinou (jen úžinové souhlásky dokážeme prodloužit); spojením těchto procesů vznikají souhlásky polozávěrové, např. *c*, *č* (prodloužíme-li *c*, ozývá se dále vlastně *s*), a také *dz*, *dž* (které ovšem také jako dvě hlásky píšeme).

Dále se souhlásky liší podle místa, kde se závěr nebo úžina tvoří (retné, zubodásňové, předopatrové, zadopatrové, hrtanové).

Protiklady souhlásek tvoří úplný a symetrický systém, jako je tomu u samohlásek, např. nosové souhlásky jsou jen znělé, *k b* nemá čeština odpovídající souhlásku úžinovou (která by se tvořila oběma rty); dvojici *h* a *ch* často chápeme jako protiklad souhlásky znělé – neznělé, ale *h* se artikuluje v hrtanu, *ch* na zadním patře. Existenci některých hlásek si zpravidla vůbec neuvědomujeme: v češtině existuje *ř* neznělé (např. ve slově *tři*) i znělé (*dřevo*), *c* má znělý protiklad *dz* - ve fonetice se zapisuje jako **ʒ** (lecko, vyslovíme [leʒgdo]), znělý protiklad *č* je *dž* - ve fonetice **ʒ̣** (léčba, vyslovíme [léʒ̣ba]); toto *dž* se běžně objevuje ve slovech cizího původu (*džem*, *džus*).

Třídění hlásek na tvrdé, měkké a oboje nemá fonetický základ, nýbrž se týká jen pravopisu. Výstižněji bychom tedy měli mluvit o tvrdých a měkkých písmenech.

Klasifikace souhlásek

			Podle místa artikulace							
			retné		zubo- dasňové		předo- patrové		zadopatrové a hrtanové	
Podle účasti hlasivek			znělé	neznělé	znělé	neznělé	znělé	neznělé	znělé	neznělé
Podle způsobu artikulace	závěrové	ústní	b	p	d	t	ď	ť	g	k
		nosní	m		n		ň			
		polozávěrové			3, ž	c, č				
	úžinové	vlastní	v	f	z, ž	s, š	j		h	ch
		bokové			l					
		kmitavé			r, ř					

1.4 Slabika

Rozčlenění slova na slabiky je přirozené, slabikovat dovede i dítě, např. *a-no, dě-lám, dlou-ho-vla-sý, tr-ha-jí*. Základem slabiky je jedna samohláska nebo dvojhlaska, která buď tvoří slabiku sama, nebo se kolem ní seskupují souhlásky. Končí-li slabika samohláskou, mluvíme o slabice otevřené, je-li na jejím konci souhláska, nazýváme ji slabikou zavřenou. Základem slabiky však může být v češtině i souhláska *r, l*, zřídka *m* (souhlásky slabikotvorné), ale vždy jen ve spojení s některou jinou souhláskou: *krk, zhlt-nout, se-dm*. V dvojhlasce je vždy jedna samohláska nositelkou slabiky, v české dvojhlasce *ou* je to *o* (prodloužíme-li při zpěvu *ou*, ozývá se *o*, *u* zazní až na konci tónu).

Dovedeme vždy velmi snadno určit, z kolika slabik se dané slovo skládá; jejich hranice nejsou však vždy jednoznačné (např. slovo *sestra* lze celkem přirozeně rozčlenit na *se-stra, ses-tra* i *sest-ra*).

Čteme-li větu tak, že každé slovo hláskujeme (*p-ř-i-š-e-l-p-o-z-d'e*), je téměř nesrozumitelná, zatímco při slabikování jí rozumíme poměrně dobře (*při-šel-po-zdě*). Proto se slova v písmu na konci řádku dělí zásadně podle slabik, aby pochopení obsahu věty bylo usnadněno. (V případech, kdy hranice slabiky není jednoznačná, se přihlíží i k vnitřní skladbě slova, ale jen jako k dalšímu hledisku, proto dělíme např. jen *vrať-me, na-jde*, i když slabikování *vra-ťme, naj-de* je rovněž možné.)

1.5 Slovní přízvuk a přízvukový takt

Slovním přízvukem nazýváme zvukové zvýraznění některé slabiky slova. Přízvučná slabika se od ostatních liší větší silou zvuku, ale je také vyznačena melodicky a slabikotvorná hláska bývá i nepatrně delší než v slabice nepřívzučné. V češtině je přízvuk zpravidla na první slabice slova, např. *Má 'mnoho 'kamarádů*. Ve spojení jednoslabičná předložka + slovo bývá přízvuk (v kultivované výslovnosti) na předložce, např. *'Pojedeme 'na hory*. V případech, kdy chceme slovo po předložce (obvykle kvůli kontrastu) zdůraznit, nebo je-li hodně dlouhé, přesunuje se přízvuk zpravidla na ně: *'Parkujte na 'pravé straně* (ne na levé). *'Dostal se do 'nezáviděňhodné 'situace*.

Některá slova jsou trvale nepřívzučná, jsou to příklonky (enklitika); připojují se za přízvučné slovo. Příklonkami jsou tvary pomocného slovesa *být* (*jsem, jsi, je..., bych, bys...* atd.), nepřívzučné tvary zájmen (*mě, ti, se, ho* atd.), spojka *-li*,

však, způsobová (modální) slovesa aj. Srov. např. *'Nebál bych se říct mu to 'do očí.* (Podrobněji o postavení příklonek v kap. o slovosledu.) Ojediněle se setkáme s případy, kdy nepřízvučné slovo stojí před přízvučným, např. *Tak 'pojd'te!* (Jde o tzv. předklonky.)

Část věty s jedním slovním přízvukem tvoří přízvukový takt. Jak jsme viděli, může takt obsahovat více než jedno slovo: *'Má / 'mnoho / 'kamarádů.* *'Nebál bych se / 'říct mu to / 'do očí.*

1.6 Větný úsek

Delší věty a věty se složitější vnitřní stavbou se zvukově člení na větší celky, vět než úseky. Ty mohou být tvořeny jedním, nebo (častěji) několika takty. Hranice větných úseků se vyznačují pauzou a melodickým pohybem hlasu. Jejich umístění záleží na významové a mluvnické výstavbě věty, ale také na tempu řeči. Je proto možno členit např. *Teprve po návratu domů // na mne padla únava,* ale také pronést ji jako jediný větný úsek. Je však vhodné jako samostatný úsek oddělovat věty v souvětí, např. *Ten dům // kde jsme bydleli // už zbourali.* Vhodným rozčleněním věty na úseky se usnadní i porozumění, někdy i rozliší různé významy (srov. např. *nový // hnědý kabát* – přívlastek dvojnásobný, *nový hnědý kabát* – tzv. přívlastek postupně rozvíjející). Naopak je velká chyba, jestliže někdo rozděljuje to, co k sobě patří, nebo dělá pauzy jen tehdy, když nestačí s dechem, jak to někdy slyšíme i od některých hlasatelů. Takový projev vede až k nesrozumitelnosti.

1.7 Melodie

Z melodického hlediska je důležitý zejména poslední větný úsek, kde melodie často výrazně klesá, nebo stoupá; tím se oddělují větné úseky a rozlišují věty s různou komunikační funkcí (oznamovací, otázky zjišťovací a doplňovací atd., viz kap. IV.1.4.1.1). Při obvyklém pořádku slov bývá v posledním větném úseku také obsaženo tzv. jádro výpovědi (viz kap. IV.1.6). Často má přízvučná slabika centra výpovědního jádra i větší zvukovou intenzitu, proto se tento přízvuk považuje za hlavní přízvuk větný.

1.8 Důraz

V případě, že centrum výpovědního jádra je umístěno jinde než na konci, je třeba je vyznačit důrazem, tj. zesílením přízvuku a melodickým pohybem. Takovéto zvukové vlastnosti má obvykle to slovo, které je v kontrastu k něčemu předpokládanému, zmíněnému apod. Např. proneseme-li větu *V pondělí byla Eva na plovárně* s důrazem na taktu *v pondělí*, popírá se kontext „byla na plovárně v jiný den“, důrazem na taktu *Eva* se vylučuje tvrzení, že „někdo jiný byl“ apod.

1.9 Ortoepie

Ortoepie (spisovná výslovnost) je soubor norem, kterými se řídí zvuková podoba mluvených spisovných projevů. Na základě výslovnosti kultivovaných mluvčích

(herců, dobrých rozhlasových a televizních hlasatelů, řečníků) se výslovnost také kodifikuje, podobně jako se pravopisná kodifikace zakládá na převládajícím užívání v spisovných projevech psaných. Ortoepické zásady jsou obsaženy v příslušných příručkách (Výslovnost spisovné češtiny), na spisovnou výslovnost některých slov upozorňují také slovníky (např. Slovník spisovné češtiny). Ortoepií se rozumějí jednak zásady správného tvoření hlásek (tj. ortofonie), jednak vlastní ortoepie, která se týká hlavně změn vyplývajících z postavení hlásek v souvislé řeči. Při výslovnostní kodifikaci je třeba vzít v úvahu rozdíly dané výslovnostním stylem: výslovnost při přednesu veršů nebo při slavnostních projevech je pečlivější a zřetelnější než v televizní hře ze současného života, při výkladu ve škole nebo při obchodním jednání. Výslovnost některých hlásek nebo jejich skupin bývá také ovlivněna krajovým původem mluvčího.

1.9.1 Správné tvoření hlásek

Nejčastějším nedostatkem při artikulaci samohlásek je příliš otevřená (nedostatečně vysoká) výslovnost *i, í*, takže se blíží téměř *e, é*, např. [ved'] místo [vid'] (zvláště ve středních Čechách). Jako nespisovná se pocítuje také nedostatečná délka, zvláště u *í, ú*; setkáváme se s ní v nepřízvučných slabikách, hlavně na konci slova (*myslím, pani, hráčum*). Naopak s nenáležitou délkou se občas setkáváme i v jinak spisovných projevech vlivem lidové výslovnosti, *prápor, pivo, tchýně, dívadlo, né, móře*.

Nejčastějším projevem nepečlivé výslovnosti souhlásek je zánik souhlásek *v, j, h* mezi samohláskami; vede až k výslovnosti např. *poídal* (místo *povídá*), *toe* (*to je*), *druéo* (*druhého*). Některé nedostatky ve výslovnosti jsou již vadami řeči (ráčkování, šišlání, příliš výrazné sykavky); způsoby jejich odstraňování se zabývá logopedie.

Srozumitelnosti svého projevu – zvláště na veřejnosti – se nesnažme dosáhnout zesilováním a doprovodným zvyšováním hlasu, ale pečlivou a diferencovanou artikulací (hercům musí být rozumět, i když jen šeptají). Mluví si však vady své výslovnosti někdy ani neuvědomuje, nebo je dokonce nerozpozná, proto je vhodné kontrolovat svůj projev pomocí nahrávky.

1.9.2 Změny hlásek v souvislé řeči

V souvislé řeči se hlásky spojují do slabik a vět. Při tom se musí mluvidla velmi rychle přestavovat, takže se hláska vlivem svého okolí a umístění někdy změní v hlásku jinou (buď v jiný foném, např. znělé *b* se změní v neznělé *p* – vyslovíme [hloupka], ačkoli jde o slovo odvozené od stejného slovtvorného základu jako u přídavného jména *hluboký*, nebo v poziční variantu téhož fonému – na konci slova *páteř* vyslovujeme neznělé *ř*, ale následuje-li koncovka, např. *páteře*, vyslovíme *ř* znělé). Výsledná výslovnost pak představuje v češtině buď jedinou možnost – pak jde o hláskové pravidlo – nebo jde o jednu z možností. V tomto druhém případě je třeba posuzovat různá znění po stránce ortoepické, tj. klást si otázku, zda změněnou výslovnost lze považovat rovněž za spisovnou.

Hlavní změny hlásek při spojování v souvislé řeči, kterých se toto týká, jsou následující (výslovnost uvádíme v hranatých závorkách):

1. Znělá párová souhláska se na konci slova vždy změnila v párovou neznělou: *hrad* [hrat], *kov* [kof], *hrozeb* [hrozep], *zaraž* [zaraš], *bronz* [brons].

V některých případech může dojít k homonymii zvukové podoby různých slov, např. *led* i *let* se vyslovují [let].

2. Ve skupině párových souhlásek uvnitř slova nebo na rozhraní předložky a slova dochází k asimilaci (spodobě) znělosti, tj. celá skupina je buď znělá, nebo neznělá, a to podle poslední souhlásky: *vzpíná se* [fspíná] – srov. *vzepjal se*, *zchladit* [schladit], *nadporučík* [natporučík], *před školou* [přet školou], *z Prahy* [s prahi], *kletba* [kledba], *s bratrem* [z bratrem], *leckdo* [le3gdo]. Asimilace se řídí i takovou neznělou souhláskou, která je neznělá jen v důsledku svého koncového postavení ve slově, např. *zájezd* [zájest], *nehmožd' se* [nehmošř].

Jenom skupina *sh* má neznělou výslovnost [sch], tedy podle souhlásky první: *shoda* [schoda]; vedle toho se však jako ortoepická posuzuje i výslovnost [zh], tedy [zhoda], která je oblastně moravská, ale proniká i do Čech. Zvláštní postavení má souhláska *v*: asimilaci sice podléhá, srov. *vtip* [ftip], *podšívka* [potšífka], ale sama ji (s výjimkou nářeční výslovnosti) nepůsobí: *tvůj* [tvůj], *svíčka* [svíčka]. Ve výslovnosti se tedy rozlišují např. slovesa *svolat* a *zvolat*.

3. Ve skupinách *d, t + ň* se místem artikulace přibližuje první souhláska druhé; výsledná výslovnost *vodník* [vodňík], *špatně* [špatně] se pokládá za spisovnou, vedle výslovnosti [dň, tň]. V zakončení předpony je však ortoepická jen nezměněná podoba: *oddělení*, *přetisk* [odďeleňí, přettfisk]. Ve skupinách *d, t + s, z, š, ž, c, č* splývá výslovnost vlastně v jedinou, polozávěrovou souhlásku [c], [č] nebo její znělou variantu [3], [3̣], : *dětský* [děckí] - srov. i pravopis *děcko* podle skutečné výslovnosti, *podzim* [pozim], *dcera* [cera], *zrádce* [zráce], *věští* [věčí], *matčin* [mačin]. Většinou se však podobná výslovnost hodnotí jako přípustná pro nižší, méně oficiální styl; takové splývání se pak považuje za neortoepické, dojde-li k němu na hranici předpony nebo předložky a slova tj. ve slovech jako *podsunout* [ts], *podzemní*, *podceňovat* [tc], a ve spojení jako před školou, pod čepicí.

4. V běžné mluvě často zcela splývají některé hlásky artikulačně blízké. V spisovném jazyku však jejich rozdíl zachováváme, zvláště když se stýkají na hranici morfémů; jde o slova jako *přetisk*, *oddělení*, *vlašský*, *pustíte*; vyslovujeme tedy [přettfisk], [odďeleňí] atd.

5. Skupina dvou stejných souhlásek v témž slově se vyslovuje jako souhláska jediná, např. ve slovech *cenný*, *leccos*, *slezský* [-s-], *vyšší*; ale v případech, kde by takovým zjednodušením došlo k homonymii, je vhodné vyslovovat hlásky dvě: *nejjasnější* (na rozdíl od *nejasnější*), *poddaný* (× *podaný*), *racci* (× *raci*). Podobně se ve spisovné výslovnosti vyžadují dvě souhlásky na hranici před koncovkou *-me*, např. *uvědomme si*, na švu částí složených slov, např. *dvojjazyčný*, *půlletý*, *rozsoudit* [-ss-], a mezi předložkou a dalším slovem, např. *před domem*.

6. Na začátku slova začínajícího samohláskou – zejména ve výslovnosti české – se vyskytuje zvláštní zvukový prvek, zvaný *r á z*. Zřetelněji ho slyšíme na hranici předložky a slova [po 'ulici, k 'oboře] nebo morfémů [ne 'obvyklý]. Ráz působí jako neznělá souhláska, tj. mění předcházející souhlásku asimilací v párovou neznělou: v únoru [f 'únoru]. Občas se vyskytující výslovnost bez rázu, tj. [vúnoru],

[koboře], nebo se změnou znělosti [fúnoru], [goboře] je nespisovná. V méně kultivovaném vyjadřování dochází k dalším změnám nebo vypouštění hlásek, např. *jablko* [japko], *pošta* [-č-], *benzin* [-dz-], *hřbitov* [řbi-], *hřeben* [ře-], *vlastní* [vlasní], *přijdu* [přídu], *babičce* [babice]. V nižším stylu však ortoepie některé takové jevy připouští, např. výslovnost *jsem, jsi, jsme* ... [sem, si, sme...], je-li slovesem pomocným (ale *nejsem* jen s [-j-]), *vzpomíná* [spo-], *vzbudit* [zb-], *přijď* [příť] apod., vždy jako variantu vedle podoby odpovídající podobě psané.

2. Grafická stránka jazyka

Písmo užívané ke grafickému zachycení češtiny využívá 37 písmen, ve slovech přejatých se objevují i písmena jiná (častější jsou *x, w, q*). Latinské písmo, které čeština přijala, bylo doplněno ještě písmeny s diakritickými znaménky k vystižení hlásek latinských cizích: háčkem (*d – d', s – š...* atd.) a čárkou nebo kroužkem (*a – á, u – ú, ů* atd.).

Každé české hlásce, která má platnost fonému, odpovídá zpravidla jedno písmeno, a naopak jednomu písmenu jeden foném. Výjimky tvoří následující korespondence hlásek a písmen:

[i] – *i, y*; např. [bil] – *bil, byl*

[ú] – *ú, ů*; např. *úhel, domů*

[t, d', ň] – *t, d, n*, stojí-li před písmeny *i, í, ě*; v ostatních případech *t', d', ň*; srov. [děti] – *děti*, [ňic] – *nic*, [silně] – *silně*, ale *uťal, d'obat, hod', voňavý*

[j] – nepíše se ve skupině [vje, bje, pje]; např. [dobjehl] – *doběhl*, [vjeda] – *věda*, [pjena] – *pěna*

[ň] – nepíše se ve skupině [mně], že nejde o [n], se vyznačí dalším písmenem *ě*; např. [zámňena] – *záměna*, [mňe] – *mně i mě*

V případech, kdy se grafikou vyznačují slovotvorné souvislosti mezi slovy, se [j, ň] vypisují: *vjeli, objeli, domnělý*.

Spojení (spřežka) *ch* (z písmen *c + h*) označuje jedinou hlásku (foném), která se ve fonetice značí [ʒ]; ovšem písmeno *x* je znakem pro spojení hlásek *ks*, srov. *praxe – praktický*.

V slovech cizího původu se neužívá písmene *ů*, srov. *múza, ragú*, písmena *d, t, n* před *i* neoznačují hlásky [t', d', ň], srov. *titan, diktát, nikl*.

V češtině (i v jiných jazycích) se dále využívá interpunkčních znamének a protikladu velkých a malých písmen, čemuž v mluvené řeči zčásti odpovídá intonace (melodická a dynamická stránka řeči).

2.1 Oblasti pravopisu

Zásady grafické soustavy jazyka mají být takové, aby píšíci mohl řeč snadno zaznamenávat a aby čtenáři usnadnily vybavování významu vět a slov. Zvláště pro

čtenáře by bylo tedy nevýhodné, aby písmo přesně odpovídalo zvukové (nebo fonémové) stránce jazyka, která je v souvislé řeči ovlivněna artikulačními možnostmi a obtížemi. Je třeba, aby zápis přihlížel k významovým souvislostem a vztahům mezi slovy a jejich částmi, ukazoval k totožnosti jednotlivých morfémů, a naopak rozlišoval prvky, které sice stejně znějí, ale mají různý význam. Tyto zřetele se týkají slovního významu, tvoření slov, tvarosloví a skladby (syntaxe). Protože grafické zásady bývají podávány jako pravidla předepisující způsob psaní odlišný od formy zvukové, mluvíme o pravopisu lexikálním, morfologickém (slovotvorném a tvaroslovném) a syntaktickém.

2.1.1. Lexikální pravopis

a) Pravidla o psaní písmen *i*, *y* v kořenu nebo kmeni slov určují, že po pravopisně tvrdých souhláskách se píše *y* a po pravopisně měkkých souhláskách *i*. Jen po souhláskách pravopisně obojetných se může vyskytnout jak *i*, tak *y*. Původně šlo o samohlásky různé, ale historickým vývojem splynuly v [i], což umožnilo, že vznikly dvojice slov homonymních, tj. stejně znějících, ale významově odlišných. Dřívější hláskový rozdíl je pravopisem zachovávan, takže jen graficky se takto rozlišují dvojice slov jako *bil* – *byl*, *bidlo* – *bydlo*, *vlisovat* – *vlys*, *mít* – *mýt*, *píchá* – *pýcha*, *pírko* – *pýr*, *sírový* – *sýrový*, *vír* – *výr*, *vískat* – *výskat*, *nazívat se* – *nazývat se*. (Významový rozdíl ovšem také vyplývá z větné souvislosti a jeden člen páru se většinou liší i frekvencí, takže pravopis spíše usnadňuje rychlé vybavování významu, než aby byl v jeho zjišťování rozhodujícím činitelem.)

b) Významový rozdíl mezi spojením předložka + jmenný výraz (podstatné nebo přídavné jméno, zájmeno) a příslovcem, které z takového spojení vzniklo (tzv. příslovecnou sprežkou), je v některých případech nepodstatný až žádný, např. *ku podivu* – *kupodivu*, *na příklad* – *například*, *mimo to* – *mimoto*, *ob den* – *obden*, v jiných však značný; přitom se výslovností uvedené výrazy neliší, protože tvoří jediný přízvukový takt. Grafický rozdíl, tj. mezera mezi slovy, nebo spojení bez mezery, může tedy být jediným prostředkem významového rozlišení: *do hromady* – *dohromady*, *na horu* – *nahoru*, *z části* – *zčásti*, *z ticha* – *zticha*, *z pravidla* – *zpravidla*, *bez toho* – *beztoho*, *za to* – *zato* atd. (např. *To je jediná výjimka z pravidla. Ráno se zpravidla proběhl po lese*).

c) Těsnost spojení předložky a následujícího slova způsobuje, že pokud předložka končí souhláskou párovou nebo předložku taková jediná souhláška tvoří, dochází pravidelně k asimilaci, a to vlivem první, z hlediska znělosti odlišné souhlásky slova následujícího nebo rázu před samohláskou. (Neasimilovanou výslovnost pozorujeme jen před znělou nepárovou, např. *přes vodu*, *nad lesem*). V pravopisu je však významová jednota předložky zachována stejnou grafikou. Jde např. o tyto případy:

koncová souhláska je původně neznělá: *přes plot* – *přes* [-z] *dvůr*;

koncová souhláska je původně znělá: *nad zámekem* – *nad* [-t] *polem*; podobně *bez*, *od*, *pod*, *skrz*; koncová souhláska je znělá, asimilaci působí ráz: *bez oken* [bes 'oken];

předložku tvoří jediná souhláska neznělá: *v díře* – *v* [f] *pátek*, *z Brna* – *z* [s] *chalupy*; asimilaci působí ráz: *v úterý* [f 'úteri], *z okna* [s 'okna].

Zvláštní postavení má dvojice předložek *s*, *z*, které jsou významově různé a liší se i pádem, s nímž se pojí; protože se však zvukově liší jen znělostí, jejich výslovnost je zcela určena hláskou následující a rozdíl mezi nimi je ve výslovnosti zastřen (srov. *z* [s] *postele* – *s* [z] *bratrem*).

2.1.2 Morfologický pravopis

a) Při odvozování slov dochází v mnoha případech k hláskové změně na hranici předpony a kořene (ev. dalšího morfému) a přípony, a to k asimilaci koncové párové souhlásky prvního morfému vlivem počáteční souhlásky morfému následujícího. Mnohem častěji jde o změnu znělé v neznělou než naopak. Pravopis však zachovává grafickou jednotu morfému, bez zřetele k těmto změnám (srov. *odbourat* [od-] i *odstranit* [ot-]). Jde o hranici v kombinaci:

předpona – kořen (ev. jiná předpona): vyslovované [f] na konci předpony je např. ve slovech *vskočit*, *vtisknout*; vyslovované [p] v *obsadit*; vyslovované [s] v *bezcitný*, *roztrhnout*; *zčervenat*, *zkroutit*, *zplodit*, *vzpomenout si* [fs-]; vyslovované [t] v *nadporučík*, *nadsadit*, *nadskočit*, *odstranit*, *podpatek*, *podšít*, *podcenit*, *předstupěň*, *předklonit*; vyslovované [z] v *sběhnout se*, *sbírat*, *sžít se* atd.

Pravopis takto rozlišuje zejména některá slova stejně vyslovovaná, ale mající různý význam, např. *sběh* (lidí) – *zběh* (dezertér), *sbít* (dohromady) – *zbít* (nabít někomu), *spravovat* (opravovat) – *zpravovat* (oznamovat), *stěžovat si* – *ztěžovat*, *strhat* – *ztrhat* atd.

kořen (ev. přípona) – přípona: vyslovované [f] na konci kořene (ev. předchozí přípony) je např. ve slovech *mluvčí*, *království*, *cukrovka*, *mluvka*, *detektivka*, *židovka*, *větévka*; vyslovované [p] v *hloubka*, *babka*; vyslovované [š] v *nožka*; vyslovované [t] v *rádce*, *hromádka*; vyslovované [d] v *modlitba*, *setba* atd.

V malém počtu případů však pravopis zastírá slovotvornou stavbu vypuštěním písmena označujícího hlásku stejnou (např. *sed + dlo* – *sedlo*, *rus + ský* – *ruský*) nebo podobnou (*jezdec + ský* – *jezdecký*).

Pravopis také rozlišuje slovotvorné pozadí hláskových skupin [bje, vje, pje]. Zachovává jednotu grafického obrazu slovotvorného základu začínajícího *je-*, např. ve slovech *objet*, *objednat*, *vjezd*, podle *zajet*, *vyjednat*, *zájezd* apod., na rozdíl od *oběd*, *oběhnout*, *věda*. Podobně rozlišuje slova utvořená ze základů s vyslovovanou skupinou [mňe/mňí] a [mňe/mí]: *domnělý*, srov. *domnívat se* – *umělý*, srov. *umím*.

b) Pravopis rozlišuje dva typy přídavných jmen složených podle toho, jaký je významový vztah mezi jejich částmi. Tomuto grafickému rozdílu nic ve výslovnosti neodpovídá.

Rozlišují se:

– složeniny *slučovací*, které se obvykle píše se spojovníkem, *literárně-hudební pořad* (tj. literární a hudební), *vědecko-technická literatura* (vědecká a technická), *ústavně-právní výbor* (ústavní a právní). Spojovník se však píše tehdy, končí-li první část na *-sko* (*-cko*), *-ně*, *-ově*, jinak se složenina píše dohromady, srov. *hluchoněmý*, *sladkokyselý*;

– složeniny u r č o v a c í, které se píší bez spojovníku, dohromady, např. *občanskoprávní předpisy* (týkající se občanského práva), *zahraničněpolitický komentář* (o zahraniční politice), *literárněkritický časopis* (obsahující kritiky literatury), *vědeckopopularizační pořad* (popularizující vědu).

Obdobný princip se uplatňuje také u nečetných obdobných spojení substantivních: *malíř-lakýrník* je „malíř a lakýrník“, ale *chemik analytik* je „chemik specializující se na analytickou chemii“.

c) Ve skloňování podstatných jmen mužských životných jsou hláskově rozlišeny některé pády souhláskou před koncovkou: 1. p. mn. č. [páni], 4. a 7. p. mn. č. [páni]. U podstatných jmen zakončených na pravopisně obojetnou souhlásku tento zvukový rozdíl zanikl, ale pravopis k tomuto rozlišení nadále využívá (jen grafického) rozdíl *i – y*: 1. p. mn. č. *chlapi, psi, lvi*; 4. a 7. p. mn. č. *chlapy, psy, lvy*.

Obdobně je rozlišeno číslo zpodstatněných přídavných jmen vzoru *mladý*: *mladistvý* (j. č.), – *mladiství* (mn. č.); pád a rod přídavných jmen přivlastňovacích, srov. *bratrovi kamarádi* (1. p. muž. živ.) – *bratrovy zájmy* (1., 4. p. muž. neživ.) – *bratrovy kamarády, zájmy* (4. p. muž. i neživ.).

Jen pravopisem se dále liší některé tvary zájmena *já*: 2. a 4. p. *mě* – 3. a 6. p. *mně*; výslovnost ve všech případech je [mně].

d) Hláskovou podobu skloňování a časování do značné míry ovlivňuje změna koncové souhlásky párové znělé v neznělou. Dochází k ní v tvarech s tzv. nulovou koncovkou (bez koncovky). Pravopis však zachovává grafickou podobu základu stejnou jako v pádech s koncovkou: srov. 2. p. j. č. *hada* [hada], 1. p. j. č. *had* [hat]. Obdobně základ končí párovou neznělou v 1. p. j. č. *nůž* [núš], *vítěz, papež; hráz, rez, obuv, krev*; v 2. p. mn. č. *žab, smluv; stád* atd.

Hláskovou změnu párové znělé v neznělou nezaznamenává ani pravopis tvaru rozkazovacího způsobu: *choď* [choť], *maž* [maš], *vez, jeď, střež, plav, sed, zabrzd'* [zabrst'] atd. Psaná podoba je jednotná i v tvarech, kde se vlivem koncovky mění (asimiluje) koncová souhláska kmene: *choďte* [choťte], *mažte* [mašte], *vezte, jeďte* atd.; *hrýzt, lézt*; graficky je takto rozlišeno homonymní *vést* a *vézt*, obojí náležitě vyslovováno [vést].

2.1.3 Syntaktický pravopis

Pravidla mluvnické shody se v koncovkách přídavných jmen a přídavných řídicích podle vzorů, v nichž souhláska koncovky zřetelně ukazuje na některé gramatické kategorie podmětu. Týká se to čísla podstatných jmen mužských životných: *Jan je nemocný* [-ní] – *Chlapci jsou nemocní. Jan a Pavel jsou nemocní* [-ní]. Po souhláscce pravopisně obojetné vyjadřuje tento rozdíl však jen pravopis: *Jan je zesláblý. – Chlapci/Jan a Pavel jsou zesláblí*. Usnadňuje se tak rozpoznání skladebního vztahu mezi podmětem a přísudkem, což při volném slovosledu je v češtině důležité: *Čtiradovy bojovníky porazily ženy. – Čtiradovi bojovníci porazili ženy*.

Obdobně to platí o rozdílu v rodu, popř. životnosti u podstatných jmen mužského a ženského rodu v množném čísle: *Žáci nejsou připraveni* [-ní]. – *Kabinety/třídy nejsou vymalovány* [-ní]. Také v tomto případě se může vyjadřovat tento rozdíl jen

pravopisem: *Žáci byli zvědaví. – Kabinety/třídy se uklízely.* V některých případech pravopis takto může rovněž usnadnit zjištění, že ve větné souvislosti jsou podmínky rodově odlišné: *Dívky hrály volejbal, v zátoce plavali a potápěli se chlapci.* V případech, kdy podmínky nelze rodově zařadit, je pravopisná shoda také jediným ukazatelem rodu samého podmětu: *Míla ani Stáňa nehlasovali* (muži, popř. muž a žena) – *nehlasovaly* (ženy). Podobně: *Průvodčí dali – daly znamení k odjezdu.* (V případech jako *Rodiče byli uznalí. Koně se splašili. Lidičky, co jste to provedli!* nemá rodově rozlišovací funkci pravopisná shoda, jak by se zdálo, ale jde jen o to, že podstatná jména *rodiče, koně, lidičky* mají méně pravidelnou koncovku v 1. pádě množného čísla, což dokazuje i jednoznačná shoda u přívlasktu: *uznalí rodiče, splašení koně*, na rozdíl od různých možností ve spojení *oba průvodčí dali ... – obě průvodčí daly znamení ...*).

Poměrně samostatnou skladební funkci má *i n t e r p u n k c e*, zejména čárka, i když její umístění by mělo ve většině případů odpovídat přinejmenším členění vět nebo souvětí na větné úseky, protože obojí má jako základ členění významové. Některá další znaménka (tečka, středník, otazník, vykřičník, pomlčka, tři tečky a závorky) jsou zvukově (melodií, dynamikou, pauzami) vyznačena zpravidla zřetelněji. (Jiná znaménka, dvojtečka a uvozovky, patří mezi zvláštní prostředky psaného jazyka.)

T e č k a označuje ukončení věty jednoduché, složené nebo souvětí, pokud mají funkci oznamovací. Dalším funkcím odpovídá otazník a vykřičník; tato znaménka jsou tedy grafickou obdobou příslušných způsobů intonace, viz kap. IV.1.3.1.3 (otazník však je společné znaménko pro otázky zjišťovací a doplňovací, které jsou intonačně zřetelně odlišeny). *S t ř e d n í k* je prostředek oddělující věty v souvětí souřadném nebo skupiny členů v souřadném poměru, a to výrazněji než čárka, ale méně výrazně než tečka. *P o m l č k a* naznačuje přestávku v řeči způsobenou různými důvody: mluvčí větu neukončil, řeč je přerušována pauzami z důvodu vzrušení, aby se zdůraznila pointa, jádro sdělení apod., jindy zastupuje čárku (viz níže). Přerušování, neukončení (ale také záměrnému vypuštění části řeči) odpovídají tři tečky.

Č á r k y mají vlastně dvojí funkci: rozdělovací, kdy od sebe oddělují části textu, a vydělovací, jestliže vyznačují začátek a konec vložené části textu – proto jako prostředek vydělovací jsou vždy ve dvojici (nebo dvojici tvoří čárka s jiným grafickým signálem začátku nebo konce větného celku). *R o z d ě l o v a c í ú l o h u* plní čárky zejména tehdy, když se kladou mezi bezespoječně sřetěžené výrazy nebo věty, mezi nimiž je vztah souřadnosti. V takovém případě bývají členy i zvukově zřetelně odděleny (např. stoupavá melodie se ve spojení *běhy, skoky a hody* uplatní mezi členem prvním a druhým, ale ne mezi druhým a třetím; neobjeví se ani mezi členy frazeologizovaných několikanásobných spojení typu *křížem krážem, daleko široko, ve dne v noci*).

V y d ě l o v a c í funkci mají čárky hlavně tehdy, když vyznačují hranice věty závislé (nebo více takových vět) ve větě složené, aby se tak oddělila od celku skladebně nadřazeného. V mluveném projevu bývá věta závislá zvukově zřetelněji oddělena na začátku než na konci (zvláště když je začátek signalizován také spojkou). Proto se častěji setkáme s nenáležitým vynecháním čárky na konci takových vložených celků než na začátku. Správně tedy píšeme *Nakonec si oblékla ty šaty, v kterých se cítila sama nejlépe, a vydala se na ples.* Ve větě jednoduché užíváme

dvojice interpunkčních znamének (tj. čárek nebo pomlček, je-li vydělený celek uvnitř) k tomu, abychom označili hranice členů volně vložených, připojených, vytčených apod. a výrazů, které nevstupují do skladebních vztahů (5. pád, citoslovce).

Zásady psaní čárky se opírají o skladební stavbu věty. Jsou však případy, kdy se za hlavní ukazatel považuje členění zvukové: *Usedali k jídlu, až / teprve když nakrmili zvířata* (podle skladebního členění by mělo být: ... *k jídlu až / teprve, když...*).

2.2 Zvláštní prostředky psaného jazyka

V psaném projevu se setkáváme s některými prostředky, pro které jazyk mluvený žádný zvukový prostředek nemá. Jsou to zejména velká počáteční písmena ve vlastních jménech. Nejobecnějším znakem vlastních jmen je to, že vyjadřují jedinečnost, určitost pojmenované osoby, zvířete nebo věci, velké písmeno tedy vyjadřuje jistou vlastnost čistě významovou (napíšeme-li spojení *Pražský hrad* s velkým písmenem, naznačujeme tím, že nejde jen o hrad postavený v Praze, ale že tím míníme jeden určitý hrad v Praze). Proto však také mnoho pojmenování tohoto typu lze psát s velkým, nebo malým písmenem, podle pojetí (určitost vyplyne totiž i z kontextu), např. *Městský úřad v Rokycanech*, *Výzkumný ústav bezpečnosti práce*, *Den vítězství* atd.

Společenská potřeba dávat jedinému určitému jevu zvláštní název bývá nerozlučně spjata s hodnocením tohoto jevu jako významného. Píšícímu dává pravopisné pravidlo také možnost vyjádřit tuto významnost velkým písmenem, pokud to považuje za vhodné. Není tedy užitečné určovat, který název z tohoto důvodu se má s velkým písmenem zásadně psát; u některých je to ovšem převažující zvyklost (*Staroměstská radnice*, *Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě*, *Zimní olympijské hry 1992*).

Velké písmeno se musí psát závazně především tam, kde obecný význam neodpovídá označenému jevu: pan *Krejčí* není krejčím, *Betlémská kaple* není v biblickém Betlémě, ale v Praze, název *Babička* označuje knihu, ne starou ženu atd. (viz dále kap. III. 1.5.2 a 1.5.3).

Velké písmeno je také projevem úcty – v dopisech píšeme s velkým písmenem zájmeno vztahující se k adresátovi, např. *Vy*, *Váš*, v tradičních titulech je např. *Mistr Aleš* atp.).

Jinými zvláštními prostředky psaného jazyka jsou vykřičník nebo otazník užitý jako výraz nesouhlasu nebo údivu, např. *Bílé denní světlo je nejsložitější (!) ze všech druhů světla. Na stavbu nové školy nelze (?) uvolnit finanční prostředky*; dále dvojtečka, jestliže uvádí přímou řeč, výčet apod., uvozovky, které vydělují z textu citáty, zejména citovanou přímou řeč, a výrazy, od kterých se píšící distancuje. Také zkratky jsou prostředkem omezeným výhradně na jazyk psaný.

Podrobné poučení o vztahu mezi psaným a mluveným jazykem podávají Pravidla českého pravopisu. Ta však obsahují i kapitoly o dalších jevech, o kterých se jejich autoři domnívají, že mohou dělat potíže (např. střídání krátkých a dlouhých samohlásek při ohýbání a tvoření slov je jev týkající se výslovnosti, ale Pravidla na ně pamatují proto, že jde o jev rozkolísaný, v kterém se uživatel nemůže spolehnout jen na vlastní povědomí).

III. Pojmenování a slovo

1. Pojmenování

Naše řeč se skládá z aktů pojmenovacích a usouvztažňovacích. Výsledkem aktu pojmenovacího je pojmenování, výsledkem aktu usouvztažňovacího je zpravidla výpověď, ale i víceslovné pojmenování. Oba akty jsou součástí aktu sdělovacího – komunikačního.

Pojmenování jako akt (pojmenovací akt) je přiřazování jazykového výrazu k pojmenovanému jevu, k obsahu vědomí. Pojmenování jako výsledek pojmenovacího aktu je jazykový výraz s funkcí pojmenovací.

Pojmenování jako prostředek komunikace (který má obvykle systémovou jazykovou formu slova, ale také sousloví, zkratky) patří do hierarchie komunikačních jednotek (jako výpověď a komunikát), avšak má jiné vlastnosti než výpověď. Výpovědi se v procesu řeči většinou tvoří a jen z menší části se přebírají jako hotové (*Dobrý den. Šťastnou cestu*). Pojmenování se naproti tomu užívají a jen řídkěji nově tvoří přímo v procesu komunikace, neboť jsou jako hotová mluvčímu k dispozici.

Slovo a věta jsou jednotky systému jazyka, slovo je jednotkou lexikální, věta jednotkou syntaktickou. Z tohoto pohledu je pojmenování základní funkcí slova a výpověď funkcí věty.

Funkci pojmenovací plní slovo značkové (*stůl*), odvozené (*stolní*), složené (*čermozem*), zkratkové (*Četka*), zkrácené (*nashle*).

Pojmenování však nemusí mít jen formu (jednoho) slova. Může mít i formu víceslovnou:

a) sousloví: *železná ruda, hydroxid sodný, vysoká škola, Krušné hory*

Poznámka: Pojmenovací funkci mohou mít i volná spojení vznikající při usouvztažňování, při větotvorném aktu, srov. *černá kočka, hezká dívka, rychle jezdit, působit jako učitel*; to jsou však už pojmenování složená, nikoli pojmenovací jednotky.

b) multiverbálního (pluriverbálního), tj. víceslovného spojení: *provést pokus* (= pokusit se), *vykonat návštěvu* (= navštívit)

c) frazému (frazologismu): *rána pod pás* (= zrada), *s křížkem po funuse* (= pozdě), *křížem krážem* (= mnoha směry, všemi možnými směry).

Pojmenování však může mít i formu neslovní – zkratky: *ČR, ČAV, IČO*.

Víceslovná pojmenování často bývají ekvivalenty názvů jednoslovných (viz některé výše uvedené frazémy a multiverbální spojení); naproti tomu existují také jednoslovné ekvivalenty víceslovných pojmenování, tzv. univerbizovaná pojmenování (*pásák* k pásový traktor, *čabajka* k čabajská klobása).

Nauka, která se zabývá procesem pojmenování, tj. procesem jdoucím od myšlenkového obsahu k jeho formě, se nazývá teorie pojmenování; patří do teorie označování neboli onomaziologie. Naopak studiem postupujícím od formy pojmenování k jeho funkci se zabývá nauka o významu pojmenování –

sémaziologie. Obě disciplíny mají vztah k lexikologii, tj. k nauce o slovní zásobě.

1.1 Výrazová a významová stránka pojmenování

Pojmenování má znakovou povahu, tj. má svou stránku formální, výrazovou, a stránku významovou.

Základní jednotka pojmenování (nikoli jediná), slovo, je jednotka sémantická (nositel věcného významu) – sémém.

Poznámka: Někdy není nutno lišit pojmenování a slovo. Pak se výrazu slovo užívá i ve významu pojmenování.

Význam slova je tvořen z významových prvků zvaných sémy (sémata), např. *otec* = osoba, muž, rodič. Význam slova se váže na skutečnost zprostředkovaně, je abstraktnějším (zobecněným) odrazem skutečnosti, pouze slova zvukomalebná (onomatopoeia) se vztahují ke skutečnosti přímo (např. napodobení hlasu zvířat: *bú, ihahaha, haf*), tzn. že slova jsou převahou pojmenováním nikoli konkrétních jednotlivin, ale pojmenováním rodu, druhu apod., ovšem v určité situaci nebo v určitém kontextu mohou být vztahena k individu (*ta naše holka*). Slova, která o sobě pojmenovávají jednotliviny, jsou tzv. jména vlastní (propria), např. *Vltava, Hus*.

Slovo můžeme posuzovat z hlediska jeho užití, tj. z hlediska předmětu nebo jevu (denotátu), který slovo označuje – tento vztah se nazývá *denotace*, anebo z hlediska slovní zásoby, tj. jako jazykovou jednotku lexikální, a to z hlediska významu, který tato jednotka vyjadřuje (designátu) – tento vztah se nazývá *designace*.

Vztah mezi stránkou výrazovou a významovou je buď náhodný, arbitrární, konvenční: je věcí dohody, že slova, jako *země, tráva, pes*, označují právě jen tyto, a ne jiné skutečnosti – tak je tomu u slov značkových; nebo je mezi nimi vztah zprostředkovaný: slovo odkazuje k jinému slovu (nebo slovům), na jejichž základě je vytvořeno (popisná pojmenování); jindy pak výrazy více či méně zdařile napodobují přírodní nebo lidské zvuky (viz citoslovce, *mňau, bé, au*).

1.2 Vzájemné vztahy mezi pojmenováními a změny jejich významu

1.2.1 Pojmenování konkrétní a abstraktní

Pojmenování označující konkrétní osoby, zvířata a věci se označují jako pojmenování / slova konkrétní – *konkréta*, srov. *muž, sestra, kuře, les, silnice, pole*. Pojmenování vztahující se k jevům nehmotné povahy, k vlastnostem, dějům a stavům duševním, psychickým, nekonkrétním, se označují jako pojmenování abstraktní – *abstrakta*, viz např. *štěstí, zármutek, mladost, stáří, přemýšlení*. Existují speciální slovtvorné prostředky, jimiž se tvoří abstrakta, např. přípony *-ost, -ob(a), -ot(a)*: *radost, běloba, hluchota*. Jak patrně, konkréta a abstrakta se rozlišují u substantiv.

Hranice mezi konkréty a abstrakty však není zcela zřetelná, posouvá se, jména původně konkrétní mohou nabýt významu abstraktního (a), a naopak jména původně s významem abstraktním nabývají významu konkrétního (b).

Ad a) Např. značný pohyb prodělal význam slova *labyrint* – pův. Labyrint = vlastní jméno starověkého paláce se spleť chodeb a místností (na ostrově Kréta), k němuž se pojí báje o Ariadnině niti. Rozšířením významu pak labyrint označuje (každé) bludiště, zabstraktněním se pak takto označuje spleť, zmatek, chaos, a to i myšlenkový (viz i název díla J. A. Komenského: Labyrint světa a ráj srdce); v odborném názvosloví lékařském pak jde opět o konkrétní, o anatomický termín: (*ušní labyrint* = (kroucená, zahnutá) část vnitřního ucha).

Ad b) Změna abstraktního v konkrétní význam se týká podstatných jmen (*sladkost, dobrota*), především podstatných jmen dějových s příponou *-b(a)*, např. slovo *chodba* (*chod/it/- b/a*) – *chodba* znamenalo chození, později místo chození, *sadba* – sázení, vysazování (činnost), později i to, co se sází, vysazuje, tedy mladé rostliny určené k sázení, k vysazování (podobně *malba, četba, hradba* aj.), ale i mnohých slovesných podstatných jmen tvořených z přičestí trpného (pomocí formantu *-í*), jako *psaní* (označuje činnost i dopis), *učení* (činnost i knihy, z nichž se někdo učí).

1.2.2 Pojmenování značkové a popisné

Základními pojmenováními jsou slova značková tvořící základní slovní fond (*les, syn, pes, žít, pít, dělat, chudý*). Význam těchto značkových pojmenování nelze odvodit z jiných slov na rozdíl od slov popisných, motivovaných; ta svou stavbou napovídají význam, např. slovo *lovec*, obsahující kořen *lov-* (srov. slova *lovit, lov, úlovek, lovecký*) a příponu *-ec*, vyjadřuje, že jde o člověka, o činitele (přípona *-ec*, obdobně *-tel, -ce/, -č*), který je charakterizován jistým dějem, činností, v tomto případě lovením (obdobně: *ošetřovatel, cvičitel; vynálezce, rádce; natěrač, holič; herec, plavec*). Motivace slovo tvorná je motivace slovo tvorným morfémem, např. přípona *-árn(a)* zařazuje slova k jménům označujícím místo, kde se něco děje (*kovárna, slévárna, pekárna*), kde se něco nebo někdo uchovává, chová, prodává (*kavárna, slepičárna, lékárna*).

Slova mají k sobě slovo tvorný (tj. výrazově-významový) vztah (viz výše), nebo pouze vztah významový, sémantický. V tomto druhém případě jde zvláště o synonyma a antonyma (viz kap. 1.2.8 a 1.2.9).

V průběhu vývoje některá slova původně popisná, motivovaná, tuto popisnost, motivovanost, ztrácejí, stávají se z nich z hlediska soudobého slova značková. Jindy se mění reálná skutečnost, ale původní označení zůstává nezměněno – viz slovo *sirky* (neobsahují už síru), *limonáda* – původně nápoj z citronu (limonu) a z vody, později došlo k rozšíření významu, slovo označuje ovocný nápoj, ovocnou šťávu, popř. nápoj z trestí a vody.

1.2.3 Sémantické pole

Pojmenování/slova jsou i v dalších vzájemných vztazích. Každé slovo v každém svém významu se uplatňuje v určité oblasti významového užití, tj. v určitém sémantickém

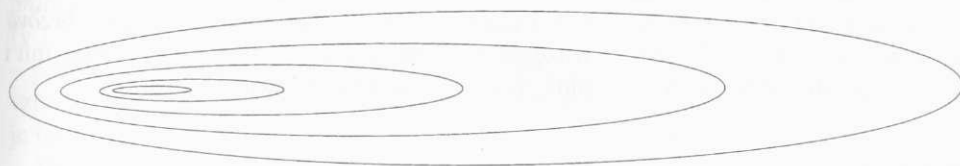
tickém poli. Výrazy z jednoho věcněvýznamového (sémantického) okruhu patří k jednomu sémantickému poli. Příklady pojmenování ze stejného sémantického pole: *had – plazit se – zmije – uštknout ...; auto – pneumatika – jízda – rychlostní páka – spojka – přidat plyn ...*

1.2.4 Rozsah a obsah významu pojmenování / slova

Souhrn jednotlivých významových prvků (sémů) tvoří obsah jednoho významu (sémému). Soubor tříd jevů nebo i jednotlivin, které se do pojmenování zahrnují, tvoří rozsah jeho významu. Mezi obsahem a rozsahem je nepřímá úměrnost: čím větší rozsah, tím chudší obsah, čím bohatší obsah, tím menší rozsah. (Srov. vztah rozsahu a obsahu významu u výrazů: *zvíře – savec – pes – jezevčík.*)

Některá pojmenování lze charakterizovat vzájemně jako souřadná, nadřazená nebo podřazená. Pojmenování s menším počtem významových znaků, mající širší rozsah a chudší obsah, jsou významově nadřazená pojmenováním s větším počtem znaků – ta jsou podřazená, srov.: *obilí – pšenice, žito, oves; ovoce – švestka, hruška, jablko; pták – orel, skřivan ...* Tato pojmenování jsou ve vztahu rodu a druhu; slovo významově nadřazené musí mít alespoň dvě slova podřazená. Vztah nadřazenosti a podřazenosti se projevuje i ve výpovědi. Nadřazené slovo může zastoupit slovo podřazené, naopak to neplatí. *Štika je ryba, nelze říci ryba je štika, je nutné doplnění: Ryba je např. štika, kapr, sumec, pstruh.* Pojmenování (*pšenice – žito – oves*) mající stejný vztah k pojmenování nadřazenému (*obilí*) jsou souřadná.

Vztah pojmenování vzájemně významově nadřazených a podřazených můžeme znázornit pomocí grafů. Příklad: *obratlovec – savec – šelma – šelma kočkovitá – tygr.*

Rozsah a obsah významu pojmenování není stabilní, může se časem měnit.

Rozsah se může zvětšovat, nebo zmenšovat:

a) K rozšíření významu došlo např. u slova *limonáda* (viz str. 44) a *zápas*. Slovo *zápas* vzniklo z předložkového spojení *za pas* a původně označovalo boj, při němž se soupeři brali za pas. Později se jím označoval boj, zápolení, soutěžení včetně sportovního: utkání, a to nejen v uchopování, ale jakékoliv, např. v hrách (volejbalu, hokeji ...), a politického (volební zápas). Obdobně se výrazů *pán, slečna*, označujících původně mužské a ženské příslušníky šlechty (*slečna < šlechtična*), užívá pro označení jakéhokoli muže a neprovdané ženy.

Rozšiřování rozsahu významu pojmenování je někdy i součástí procesu rozšiřování terminologie za hranice odborné oblasti, tzv. determinologizace. Např. slovo *lustrvat* bylo dříve užíváno pouze v odborné oblasti (znamená podle SSJČ vypisovat údaje z pozemkových knih nebo z obchodního rejstříku, pořizovat lustru),

*to je obsah
rozsah - ocene*

*3. je lepší
opracovat
me!*

stejně jako odvozená slova *lustrování*, *lustrace*. Dnes se užívá těchto výrazů běžně, a to ve významu prověřování vůbec.

b) Opačný proces, zužování rozsahu významu slova, spočívá v užívání názvu nadřazeného jevu místo názvu jevu podřazeného, tj. obecnější název nabude významu užšího; např. slovo *máslo* původně znamenalo mazadlo vůbec (*máslo* ← *maz-* + *sl/o/*; základní slovo *mazati* + přípona označující prostředek *-sl/o/*, obdobně jako *veslo* ← *vez-* + *sl/o/*); slovo *palec* označovalo původně kterýkoli prst, teprve později jen jeden z nich.

Obsah významu pojmenování se mění spolu se změnou mimojazykové reality. Jednak mnohé věci mění svou podobu i podstatu, ale název zůstává stejný (srov. *hodiny* – dříve sluneční, přesýpací, se závažím, dnes digitální, quartzové; *dopravní prostředek* před dvěma sty lety představoval povoz se zvířecím potahem, dnes vlak, automobil, letadlo; *lokomotiva* před několika desetiletími byla jen parní, pak i s dieselovým motorem, dnes elektrická ...).

Na změnu obsahu významu pojmenování působí pokrok v lidském vědění, srov. chápání slova *Slunce*, *blesk*, *hrom* atd.

Jednotlivá slova se navzájem liší svým vztahem k jiným slovům. Některé slovo má vztahy k jiným slovům více, jiné méně, mohou být i slova izolovaná (viz kap. o tvoření slov), neboť slova vznikají, zanikají (srov. slova *brůna* = bílý kůň, *brtník* = včelař), mění své významy (*atom* = pův. to, co je nedělitelné, *letadlo* = pův. to, co létá, tedy pták, *pitomý* = pův. krmený, vychovávaný, krotký, ochočený, v ruštině *pitomec* = (od)chovanec, vychovanec, schovanec). Existující slova získávají další významy, stávají se mnohoznačnými, např. slovo *duše* – pův. nehmotná (samostatná) podstata lidské bytosti, dále pak vnitřní vědomí a schopnost člověka myslet, cítit, chtít; duševno, psychika; člověk vůbec (*bojovat o každou duši, to je dobrá duše*); nejdůležitější činitel, základ (*matka je duší rodiny*); pojmenování různých věcí tvořících (často podstatnou) součást něčeho (*duše pneumatiky, duše míče, bezová duše* = dřevěná větvička bezu); ve frazéměch, např. *mluvit někomu z duše, může mít i význam příslovečný: opravdu, úplně, velice ... (stydět se z hloubi duše)*.

1.2.5 Mnohoznačnost pojmenování

Mnohoznačnost vzniká vytvořením druhotných významů z významů základních tzv. sémantickým tvořením (viz dále: metafora, metonymie aj., kap. 1.4.1 a 1.4.2), srov. *kohoutek* – malý kohout, mechanismus uzávěru vodovodu či jiného vedení, nárazový mechanismus u zbraně, luční květina, nejvyšší místo v lopatkové oblasti savce.

Víceznačnost nebývá v běžné komunikaci na závalu, odstraňuje ji kontext. Svě různé významy slovo totiž realizuje v určité souvislosti, v určitém kontextu. Ten umožňuje u mnohoznačných pojmenování rozlišit (identifikovat) určitý příslušný význam.

U mnohoznačných (polysémních) výrazů jsou významy hierarchicky uspořádány. Slovo má význam základní (zpravidla bývá i nejběžnější) a kolem něho se sdružují významy ostatní, přitom základní význam může, ale nemusí být totožný s významem prvotním (slovo *duše*: prvotní význam nehmotná podstata lidské bytosti zůstává pro věřící i významem základním, kdežto pro nevěřící má slovo *duše* význam

duševno, psychika). Studium původních významů a jejich vývojem se zabývá etymologie.

Polysémie je projevem jazykové ekonomie, jednoho prostředku se užívá ve více funkcích.

Vedle významu základního, primárního, a významů odvozených, sekundárních, se význam slova v textu obohacuje o významy kontextové nebo situační.

Když se ztratí vědomí souvislosti mezi významy slova, pak mnohoznačnost (polysémie) přechází v homonymii (souzvučnost). Hranice mezi polysémií a homonymií není někdy zřetelná.

1.2.6 Homonymie

Homonyma jsou výrazy se stejnou formou, ale s různým významem, jsou zpravidla i různého původu. Až na případy ztráty souvislosti mezi významy původně mnohoznačného slova jde o náhodnou shodu; ta může však vzniknout např. i přejetím téhož slova z různých jazyků: *raketa* – druh létacího stroje – z něm., sportovní náčiní sloužící k odražení míče – z angl. (tam z arab.).

Homonymie je lexikální, slovtvorná, slovnědruhová i gramatická. Příklad lexikální homonymie: *kolej* = stopa vyjetá od vozidla, dráha s kolejnicemi (pro vlak, tramvaj ...), ubytovací zařízení pro studenty; *rys* = výkres, tah (obličej), druh zvířete; *servis* = přístroj, podání v tenise, opravářská služba i oprava.

Příklad slovtvorné homonymie: *vinný* – vztahující se k *vínu* × *vztahující se k víně*, *travička* – zdobnělina od slova *tráva* × ženské přechýlené slovo k mužskému *travič*.

Příklad slovnědruhové homonymie: *otec je nemocný* × *vidím je: je* – sloveso (v 3. os. j. č.) × zájmeno, tvar zájmena *on, ona, ono* v 4. p. mn. č. a *ono* v 4. p. j. č.; *bratr má počítač* × *má sestra: má* – sloveso (v 3. os. j. č.) × zájmeno přivlastňovací (v 1. p. j. č. žen. rodu a 1. p. mn. č. stř. rodu); *hnát* – sloveso × podstatné jméno; *pila* – podstatné jméno × příčestí činné slovesa *pít*; *již* – příslovce času (*už*) × zájmeno vztažné (ž. r. ve 4. p. j. č. a muž. r. živ. v 1. p. mn. č.). U uvedených zájmenných tvarů je tedy i homonymie gramatická.

Shoda v podobě se může projevovat buď jenom v písmě, nikoli i ve výslovnosti, pak jde o tzv. homografii (v češtině je řídká), např. *panický* (strach) – vyslov: [n+i] – a *panický* (ruměnc) – vyslov: [ň+i], anebo je tomu naopak (v češtině jev častější): shoda se projevuje jen ve výslovnosti, pak jde o tzv. homofonii: píše se odchylně *být* × *bít*, *mýt* × *mít*, *výt* × *vít*, *pyl* × *pil*, *plod* × *plot*, oba členy homofonní dvojice se vyslovují shodně [bít, mít, vít, pil, plot].

Třebaže homonymie je v češtině značná, neztěžuje nijak významně dorozumívání; jinak je tomu u tzv. paronymie.

1.2.7 Paronymie

Paronyma jsou slova podobně znějící, ale zcela odlišného významu. Jsou jak domácího, tak cizího původu. Při neznalosti jejich významu se někdy mylně zaměňují, zvláště jde-li o paronyma cizího původu, srov.: *adaptovat* –

adoptovat, standardní – standartní, fyzický – fyzikální, ekonomie – ekonomika, analogie – alogie, reálný – racionální, popř. regionální, někdy v kombinaci domácího a cizího slova: sporadický – sporný, zaměňování se vyskytuje i u řidších slov domácích: sivý – siný – sinálý. Někde však dochází vlivem blízkosti formální k sblížení významovému: hodně – hojně, skrovný – skromný.

Podobně znějících slov bývá využíváno jako prostředku slohového, srov. dvojice *bodný – dobrý, snědý – hnědý, hravý, ale dravý ...*

1.2.7.1 Lidová (mylná) etymologie

Na základě formální podobnosti dvou slov a vlivem jisté vnitřní spojitosti dochází k přehodnocení původu a příbuznosti slov.

Např.: slovo *světnice* znamenalo původně místnost světlou, obytnou na rozdíl od černé místnosti, černé kuchyně (kde se vařilo). Slovo *světnice* je příbuzné se slovy *svět, svítit, světlo*, avšak mylnou etymologií bylo spojeno se slovem *sedět* (místnost, v níž se sedí), a tak vznikla nespisovná podoba *sednice*. Obdobně slovo *strava* souvisí se slovy *potrava, strávit* (s významem spotřebovat, vstřebat potravu), avšak věcnou souvislostí *stravy* a *zdraví* člověka došlo k mylné etymologii a místo podoby *strava* se objevuje nespisovná podoba *zdrava*, připodobněním k slovu *zdravý*.

Motivem této lidové, mylné etymologie je paronymie neboli podobnost slov .

1.2.8 Synonymie

Některá pojmenování / slova tvoří dvojice, trojice, čtveřice, popř. celé řady s významem téměř shodným nebo (velmi) podobným; jsou to slova souzračná, synonyma, a to buď úplná, nebo částečná. Úplná synonyma mají naprosto shodný význam a mohou se zaměňovat bez ohledu na kontext. Sem patří zpravidla domácí pojmenování a jejich cizojazyčné ekvivalenty (*foťbal – kopaná, lingvistika – jazykověda*). Většina synonym se však liší v rozsahu významu, částečně se významově překrývají, částečně se odlišují, nebo se liší oblastí použití; v těchto případech jde o synonyma částečná, nelze je zaměňovat vždy v jakémkoli kontextu a situaci (srov. *plakat, oplakávat, brečet, bulit, vzlykat, slzet, ronit slzy, prolévat slzy*, ale i *naříkat, bědovat, řvát, kvílet, truchlit ...*; poslední uvedené výrazy nemusí znamenat pláč ve smyslu ronění slz, ale děj, který ronění slz zpravidla doprovází nebo vyvolává).

Částečná synonyma se liší z hlediska citového, z hlediska frekvenčního, z hlediska stylistického, z hlediska dobového. Např. označením pro 5. stupeň známky ve školní klasifikaci je *pětka, nedostatečná, koule, bajle, bomba ...* Tři posledně udávaná synonyma jsou expresivní, citově zabarvená, slohově příznaková, použitelná v studentském slangu, v neveřejném, neoficiálním styku, zatímco *nedostatečná* je termín pro označení studijního výkonu nebo výsledku, *pětka* je označení běžné, hovorové ...

Synonym se využívá slohově, jazyk poskytuje možnost mluvčím nebo pisatelům, aby vybírali prostředky podle záměru a podle komunikační situace, aby nemuseli opakovat stále stejné pojmenování, aby mohli vyjádřit různou míru, různou

intenzitu děje, své zaujetí, popř. nezaujetí sdělovaným, své hodnocení, své stanovisko ke skutečnosti.

Opačný jev se označuje jako antonymie.

1.2.9 Antonymie

Antonyma neboli opozita tvoří dvojice výrazů významově protikladných: *velký*×*malý*, *bohatý*×*chudý*. Ovšem jedno slovo může mít různá antonyma k svým různým významům, tzn. že mnohovýznamové slovo nemívá vždy jen jedno antonymum: *starý*×*mladý*, ale i *nový* v závislosti na označované skutečnosti; *starý* a *mladý* (*člověk*), jiné je *nový člověk* (právě přibýví – ten, který se právě přistěhoval nebo přišel); *starý* a *nový* (*dům*, nelze říci *mladý*); *těžký*×*lehký*, *snadný*; *těžký*×*lehký* (*povoz*, nelze říci *snadný*), *těžký*×*snadný* (*úkol*, lze užít hovorově i *lehký*).

Kurčitému výrazu tedy nelze vždy uvést jeden a týž výraz antonymní, srov. *ostrý*×*tupý* (*nůž*), *mírný* (*pohled*), *jemný* (*pokrm*) ...

Z významu antonym vyplývá, že všechna slova nevstupují do antonymických vztahů. Antonyma tvoří pouze slova, která mají ve své významové struktuře znak, jež má svůj opak.

K označení úhrnu se antonyma spojují: *ve dne v noci*, *v zimě v létě* = stále.

Vedle antonym označujících pouze dva protilehlé póly, jevy (ve vztahu protivy), nezahrnující celé spektrum možností, srov.: *bílý*×*černý*, *mladý*×*starý*, existují dvojice slov postihující celé spektrum možností, např.: *velký*×*nevelký*, *mladý*×*nemladý* (slovo se záporným významem je tvořeno připojením předpony – zápornky *ne-*), ale i *líc* a *rub*. Záporné podoby (s předponou *ne-*) typu *nemladý*, *nevelký* nejsou přímým protikladem, nevyjadřují přímý opak, ale pokrývají zbývající rozsah pojmenované kvality, jde o antonyma neúplná; ta někdy mohou vyjadřovat střední člen v řadě: *veselý* – *neveselý* – *smutný*, *milovat* – *nemilovat* – *nenávidět*.

Vedle uvedených typů antonym se v textu setkáváme s antonymy frazeologizovanými: *voda a oheň*, *černé brýle*×*růžové brýle*.

1.3 Expresivní význam pojmenování

Pojmenování označující skutečnosti nezávisle na subjektu toho, kdo pojmenovává, mají význam pojmový, označující pojmy. K nim patří i výrazy označující bez subjektivního zaujetí i city (emoce). Např. slova *cit*, *láska*, *nenávisť*, *štěstí* jsou rovněž slova pojmová. Proti tomu existují pojmenování sloužící také k vyjadřování citů, postojů, avšak se subjektivním hodnocením (kladným a záporným), jde o výrazy expresivní, srov.: *jíst*×*papinkat*, *hamat*, *žrát* (o lidech).

Expresivitu slova naznačuje někdy už jeho hláskové složení – především některé hláskové skupiny – obsahují často souhlásky *f*, *ch*: *klofat* (×*klovat*), *funět*, *chrchlát* (×*kašlat*), *chrounit* (×*spát*), *čučet*, *čumět* (×*dívat se*) – samohlásku *u* (= samohlásku zadní) po *č*, *ň*...: *ňuňánek* (označení člověka *budižkničemu*).

Na expresivité výrazu se může podílet i jeho morfemická stavba. Např. zdvojnásobení (deminutiva) a slova zveličelá (augmentativa) neoznačují jen věci malé (*hmeček*, *stolička*) a velké (*chlapisko*), ale mívají také významy expresivní: *To je*

vodička! (= teplá nebo čistá, vůbec příjemná). Zdrobnělé názvy zvířat, jako *pejsek*, *kočička*, vedle malých zvířat označují i zvířata blízká, milá, pěkná ... Zdrobněliny tak označují i věci a jevy libé, jde o slova lichotná. Avšak zdrobnělin lze užit i ironicky, tedy hanlivě, jako pejorativ: *občanek* (špatný občan), *měšťáček* (člověk s úzce konzumními životními cíli) ...

Naopak augmentativa mívají citové zabarvení záporné. Např. slovo *psisko* nemusí označovat jen psa velkého, ale může mít i význam hanlivý, stejně jako slova s příponami *-oun*, *-och*, *-as*: *drzoun*, *slaboch*, *ťulpas*.

Někdy slovo samo je expresivní svým významem: *brrxáá* (naznačuje libý pocit, např. tepla), *je, jéjé* (překvapení).

1.3.1 Eufemismus

Někdy se z důvodů společenských nebo citových nehodí užit přímého a neutrálního pojmenování (existuje i jazykové tabu). Zvláště k označování trapných, nelibých, nežádoucích jevů se užívá pojmenování jiných, zjemňujících. Zjemnělý prostředek pojmenovací se nazývá eufemismus. Srov. výrazy o úmrtí: *skonal*, *odešel navždy*, *opustil nás*, *dotlouklo mu srdce*, *zesnul ...*; o použití záchodu: *odskočit si*, *použít sociální zařízení*, viz dotaz: *Kde si mohu umýt ruce?* místo *Kde máte záchod?*, o lháři, podvodníkovi se (jemně) řekne, že je *šprýmař*, *taškář*, *šibal*, *enšpígl*, popř. *šašek* nebo *klaun* apod.

Zjemňujícím, oslabujícím prostředkem je také popření opozita (antonyma), tzv. litotes. Místo vyjádření: *dopadl špatně – nedopadl nejlépe*, *ty lžeš – nemluvíš pravdu*, *je nemocen – není (zcela) zdrav* (viz i kap. 1.2.9 Antonymie).

Opakem eufemismu a litotes jsou dysfemismus, kakofemismus a hyperbola.

1.3.2 Dysfemismus

Dysfemismus je příznačný prostředek vulgární mluvy, prostředek zhrubělý; vyskytuje se v běžné mluvě některých sociálních skupin nebo se ho využívá slohově (k charakteristice postav, prostředí ...), při vyhraněně záporném hodnocení, srov. výrazy: *scípnout/chcípnout*, *pojít* o úmrtí člověka, *sežrat*, *vychlastat* o jedení a pití člověka.

1.3.3 Kakofemismus

Kakofemismus je užití slova záporného významu o skutečnosti pocíťované mluvčím jako pozitivní: *smrad* (voňavky) místo *vůně*, *ty můj syčáku*, (*uličníku*, *darebáku*, *ničemo*) řekne matka dovádějícímu dítěti.

1.3.4 Hyperbola

Hyperbolou se rozumí nadnesené, nadsazené, přehnané označení skutečnosti: *utíká / běží, až se za ním práší*; *směje se, až se za břicho popadá*. Hyperbola je projevem citovosti, a to v kladném i záporném smyslu.

Hyperbolické vyjadřování je součástí běžného vyjadřování, zvláště u mladší generace, a ztrácí v její řeči svou významovou i stylovou příznakovost. Hyperbolická pojmenování vlastností a dějů nahrazují výrazy základní: *famózní, nádherný* místo *hezky*; *kolosální* místo *velký* n. *pěkný*. Hyperbolický význam mají i výrazy záporně hodnotící *strašný/-ě, hrozný/-ě, děsný/-ě, příšerný/-ě, šílený/-ě* užívané v kladném významu. Vyskytují se místo adverbia *velmi* (*děsně krásný, šíleně pěkný, hrozně oblíbený, strašně hravý, příšerně dobrý*).

1.3.5 Ironie

Pojmenování lze užít nikoli jen ve významu přímém a nepřímém, ale také ve významu opačném. Pochopit smysl sdělení pak umožňuje adresátovi kontextová souvislost a komunikační situace, v mluveném projevu i intonace, zabarvení hlasu. Jen tak některý adresát odliší, zda jde o vyjádření kladného, nebo záporného postoje, srov. *To je nádhera! Pěkné počasí, co?*

1.4 Pojmenování nepřímá

Vedle pojmenování přímých se v jazyce, a to nikoli jen uměleckém, objevují pojmenování nepřímá, kdy místo uzuálního, ustáleného pojmenování se užije pojmenování jiného. Jde o pojmenování na základě vnější podobnosti nebo vnitřní.

O vzniku metafory a metonymie viz v kap. Obohacování slovní zásoby, kap.III. 2.8.2.

1.4.1 Metafora

Pojmenování vzniklé přenesením na základě vnější podobnosti předmětů, např. jejich tvaru, barvy, množství, se nazývá *metafora*. Jestliže se metafora stane běžným prostředkem pojmenování, jde o *metaforu lexikalizovanou*: *hlávka salátu* n. *zelí, koruna stromu, srdce zvonu, kupa problémů* apod; původní metafory se mnohdy terminologizovaly. Častá jsou takováto pojmenování např. v kuchařské a cukrářské terminologii: *košíček, hřeben, hřbet, rakvička, ježek, indián ...*, v přírodovědné terminologii: *koruna, kalich, tyčinky, kohoutek ...*, sousloví: *psí víno, pastuší tobolka, paví oko ...*

Přenášení na základě podobnosti se týká podstatných jmen, přídavných jmen i příslovcí a sloves (*hlad po vědě, hořký smích, černý den, křiklavě se oblékat, hořet touhou*). Přenáší se i pojmenování v oblasti živé i neživé přírody, např. názvy lidí motivované pojmenováním zvířat (*beran* = tvrdohlavec, *beránek* = mírný člověk, *mezek* = hlupák n. tvrdohlavec, *liška* = chytrák, *srnka* = hbitá žena, *krysa* = zrádný člověk) nebo motivované pojmenováním rostlin, např. květin pro označení mladé hezké ženy (*ružička, poupátko, pomněnka*), některá pojmenování výrobků nebo jejich částí jsou motivována názvy částí těla (*ruka* n. *rameno jeřábu, krk houslí, ručička hodinek*). Přenášení se netýká pouze konkrétních jevů, ale i abstraktní oblasti, srov. *lehká múza, vážná hudba, zub času*, a to i slovesného děje: *krouhnout*

vybrat zatačku, zařezávat = spát, ale i pracovat, vytahovat se = chlubit se, troubit = dívat se (do výlohy), mráz štípe do tváří ...

Metafory slouží i k hodnocení, k vyjádření postojů autora – viz už výše názvy lidí typu *beran* × *pomněnka*. K tomu se užívá nejen názvů zvířat a rostlin, ale i pojmenování jiných přírodnin (*meteor* – o člověku, který získal náhle úspěch, zvl. ve vědě a v umění, *měsíček* – o člověku s kulatou tváří nebo o člověku usměvavém, *hvězda* – o populárním člověku v oblasti filmového, divadelního umění a ve sportu).

Obdobně se k hodnocení užívá jmen pohádkových a náboženských bytostí, např. biblických (*satan*, *anděl*, *jidáš*, *lazar*), postav historických a literárních (*xantipa*, *herodes*, *donchuán*, *švejk*, *casanova*; ovšem naposledy jmenované přenášejí lze zařadit i do oblasti metonymie).

Poznámka: Zobecněná vlastní jména se píšou s malým začátečním písmenem.

1.4.2 Metonymie

Dalším druhem přenášející pojmenování je metonymie; jde o přenášející pojmenování na jiný předmět (denotát) na základě věcné, zvláště vnitřní souvislosti.

Takto např. ze jmen slavných fyziků vznikly názvy fyzikálních jednotek, srov. *newton*, *ampér*, *volt*; názvy přístrojů a nástrojů: *rentgen*, *saxofon*; fyzikálních zákonů a dějů: *pasterizovat* (mléko), *galvanizovat* ...; názvy starých měr vznikly i z názvů částí těla – končetin, a to podle jejich velikosti: *palec*, *loket*, *stopa*.

Častá je metonymie v běžném životě, např. vzniká přenesením názvu děje na před- měty tímto dějem vzniklé nebo zasažené: *čtení*, *četba* – děj i předmět čtení (kniha, časopis ...), *učení* – proces osvojování i učebnice nebo jiný studijní materiál, *stavba* = stavění i výsledek stavění (např. dům). Jindy se přenášejí abstraktní pojmenování vlastností na nositele těchto vlastností: *chudoba* (= chudí lidé), *samota* (= opuštěné stavení), názvy materiálu na výrobky z něho vyrobené (*králík*, *beran*, *nutrie* = kožich ušitý, zhotovený z kůže králíka, berana, nutrie), *nosit se v hedvábí*, *v sametu* (nosit šaty zhotovené z hedvábí, sametu), přenášejí se názvy prostředků nebo způsobů provedení na dílo: *olej*, *akvarel* (obraz namalovaný olejovými, vodovými barvami), *suchá jehla* (grafické dílo provedené technikou suchá jehla).

Vztah metonymie je např. mezi významy slova *škola*: 1. výchovně-vzdělávací instituce, zvláště pro mládež, 2. budova, v níž je tato instituce umístěna, 3. osazenstvo školy, tj. žáci, učitelé, popř. i další zaměstnanci, 4. vyučování (*máme školu od 8 hodin*), 5. stoupenci některého směru uměleckého, vědeckého, zpravidla reprezentovaného nějakou osobností (*Puchmajerova škola*), 6. zkušenost, „škola života“ (*byla to pro mě tvrdá škola*).

1.4.3 Synekdocha

Druhem metonymie je synekdocha, tj. pojmenování části předmětu se užívá pro označení předmětu celého, celku, nebo naopak, např.: *pod touhle*

střechou bydlí šťastní lidé (= v tomhle domě žijí šťastní lidé), *byla tady hlava na hlavě* (= plno lidí, zaplněno lidmi).

+ styloné přechovost

1.4.4 Frazém (frazeologismus) a idiom

Frazém je ustálené, víceslovné, obrazné, často expresivní pojmenování. Máme-li na mysli jeho obsahověsémantickou stránku, mluvíme o idiomu.

Mezi tradiční frazémy patří rčení (úsloví), např. *má za ušima*, *má pod čepicí*, *poradí si i s medvědem*, *pálí mu to*, *je to hlava otevřená* ...; uvedená rčení mají obdobný význam, vyjadřují chytrost;

ustálená přirovnání se srovnávacím výrazem *jako*: *je chytrý jako liška*; *je jako dubnové počasí* (nestálý), *je jako slon v porcelánu* (neohrabaný, nešikovný); *točí se jako korouhvička* – *mění barvy jako chameleon* (přizpůsobuje se, mění názor podle toho, z čeho mu kyne výhoda, zisk); ustálená přirovnání se srovnávacím výrazem *než*: *udělá to, než bys řekl švec* (hned, rychle);

pořekadla – mají charakter větný, shrnují často zkušenost lidí: *Kam vítr, tam plášt* (srovnej s přirovnáním *Točí se jako korouhvička*), *Panská láska po zajících skáče* (je nestálá), leckdy i protikladnou: *Dvakrát měř a jednou řež*, *Spěchej pomalu*, *Ráno moudřejší večera* × *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek*;

patří sem i pranostiky – výroky týkající se roční doby, počasí a závislosti prací v zemědělství na nich (*Únor bílý, pole sílí*; *Na svatého Řehoře, šelma sedlák, který neore*; *Svatá Žofie noci upije a dne nepřidá*).

Někdy se k frazémům řadí i přísloví, za ně zpravidla považujeme ustálené obrazné výpovědi dvousložkové: první část přísloví něco konstatuje, druhá část z toho vyvozuje (mravní) poučení (*Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*; *Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne*; některá jsou z hlediska významu protikladná: *Mluvití stříbro – mlčeti zlato* × *Líná huba holé neštěstí*).

Uvedené příklady jsou tradiční (tzv. lidové) frazémy. Vedle nich existuje frazeologie (souhrn ustálených obrazných víceslovných pojmenování) kulturní, která je hlavně původu antického (*Kostky jsou vrženy – Alea iacta est* – výrok Gaia Julia Caesara při přechodu řeky Rubikon = významné rozhodnutí) nebo pozdějšího, např. středověkého (*Cuius regio, eius religio* = *Čí je země, toho je náboženství /víra/, tj. kdo vládne, ten rozhoduje o víře. Náleží k ní i pouhá dvojslovná rčení cizojazyčná typu: in memoriam (na paměť, k uctění památky), in natura (v přirozené /přírodní podobě), sine anno, sine loco (bez roku, bez místa – tj. u vydání spisu, u něhož není tento údaj uveden), ex post (dodatečně)...* Jiné kulturní frazémy do češtiny pronikly z francouzštiny, italštiny a z angličtiny (*faux pas, salto mortale, My home, my castle*).

Také v současné době vznikají frazémy nebo se starší frazémy obměňují (*dát si šlofika, dát si lehára, dát chrupku* = odpočinout si, usnout; *kouká jako bacil do lékárny* = dívá se hloupě). Staré frazémy lidové se uchovávají, ale i přetvářejí: *jet kosmickou rychlostí* (dříve jen *jet plnou parou, jet na plný plyn*), doplňují, dotvářejí: *Holka jako lusk – zelená a křivá, Čistota půl zdraví – špína celý ...* Jiné tradiční frazémy ustupují z užívání (*Sám sobě ježek kadeřav, Okolo močidla chodě, neujdeš nádchy*).

1.5 Pojmenování jednoznačné

Pojmenování má buď jeden význam, je jednoznačné, nebo má více významů, je mnohoznačné (viz kap. III. 1.2.5).

Jednoznačné (jednovýznamové) bývají výrazy odborné, termíny jedné oblasti (srov. *ortografie* /pravopis/, *violka polní*), někdy to platí jen v rámci jednoho oboru (srov. *valence* v chemii a v jazykovědě, *morfologie* v jazykovědě a v biologii). Součástí lexikologie (nauky o slovní zásobě) je i nauka o terminologii, studující speciální jazyková pojmenování, termíny.

1.5.1 Termíny

Termíny jsou důležitou složkou stylové vrstvy odborné, jejich nepříznačnou oblastí užití je funkční styl odborný. Základní vlastností termínů má být jejich jednoznačnost, přesnost, ustálenost. Nežádoucí je tedy u termínů polysémie (mnohoznačnost), homonymie a často i synonymie. Synonymie je vhodná v populárně-vědecké oblasti, neboť tam se za cizojazyčné termíny užívají české ekvivalenty (náhrady). Na rozdíl od jiných stylových oblastí není v odborné oblasti cílem užívat synonymních terminologických pojmenování pro dosažení stylové rozmanitosti, pestrosti.

Ovšem odborná a neobdobná slovní zásoba se vzájemně ovlivňují. Jestliže pro odbornou slovní zásobu je typický proces terminologizace (ustálení původně běžného, neterminologického pojmenování ve významu terminologickém, definovaném): *počítač*, *nosič*, už dříve i *letadlo* (původně: vše, co létá). V běžné slovní zásobě je to naopak proces determinologizace: při přenášení termínů z oblasti odborné do jiných oblastí užití se zvyšuje jejich frekvence i počet oblastí, ve kterých se jich užívá, ale zároveň se stávají méně určitými, významově vágními (ztotožňují se výrazy *frustrace* a *stres*, posouvá se význam slova: *konsens* – souhlas, shodné mínění – dohoda...).

1.5.2 Vlastní názvy (propria)

Na rozdíl od (podstatných) jmen obecných (apelativ), která pojmenovávají předměty a jevy skutečnosti všeobecně, podle jejich druhů a podle obecných příznaků (a jen v určité souvislosti mohou označovat i individuum, jedince nebo jednotlivinu tohoto druhu), je základní funkcí substantivních slov (nebo slovních spojení), která nazýváme jména vlastní (nebo vlastní názvy), bezprostředně nazvat, identifikovat objekt jako jedinečný, tj. jediný svého druhu. Vlastní jméno nemá tedy významový obsah, vytvářený souhrnem významových rysů (designát), nýbrž vždy jen odkazuje ke zcela určitému konkrétnímu jedinci nebo jednotlivině (denotátu).

Protože však žádný jazyk nemůže mít tolik zvláštních jmen pro pojmenování nesčetných jedinců a jednotlivin důležitých pro společenství, které je jeho nositelem, využívá k tomuto účelu i jmen a spojení jmen původně obecných, avšak bez zřetele k jejich významu. Tak např. jména měst jako *Písek*, *Ostrov*, *Slaný* nemají ve své identifikační funkci co činit s významy obecných slov *písek*, *ostrov*, *slaný* (jen

historické zkoumání by mohlo odhalit původní motiv takových jmen), nýbrž nejsou víc než názvy, indexy, pomáhajícími osady rozlišovat a identifikovat. I když se mnohá vlastní jména mnohokrát opakují, vždy jsou přiřazena zcela určitému individu. Mnoho lidí má např. rodinné jméno *Novák*, neexistuje však nějaký abstraktní pojem „Novák“, který by měl znaky všech osob, které se takto jmenují, jako je tomu u jmen obecných (např. *krejčí, běloch*). Jedinečná jsou pak ovšem taková jména ne absolutně, nýbrž pouze relativně, v jistém společenství; opakují-li se i tam, musí se rozlišovat dalšími jmény, rodnými (např. *Vítězslav Novák*), nebo nějakým bližším určením (např. *Novák mladší, krejčí Novák*), v rodině obvykle stačí i samo rodné jméno nebo některá jeho domácká obdoba (*Václav, Vašek, Venca* atp.).

Podle třídy, jejíž jedince označují, rozlišujeme vlastní jména osobní, označující jednu určitou osobu, vlastní jména zeměpisná, tj. jména hor, řek, rybníků, lesů, ostrovů, poloostrovů, nížin, průlivů, průsmyků atd. (tzv. jména pomístní), a dále jména zemí a států a jména lidských sídel: obcí, měst, osad a jejich částí, ulic, náměstí, mostů, paláců, dvorů a jiných významných budov (nazývaná souhrnně jména místní) a konečně názvy jiných lidských výtvorů, např. lodí, vlaků, uměleckých děl a sériových výrobků (značky zboží).

1.5.2.1 Jména osobní

Jména osobní jsou jednak jména rodná, dávaná při narození nebo křtu, proto též nazývaná křestní (např. *Jan, Václav, Marie, Eva, Jaroslav* a jejich domácké obměny: *Jenda, Jeník, Honzík* atd. *Majka, Mařenka, Maruše/ej, Maruška, Máňa* atd., *Jarek, Jára, Jarda /Slávek/* atd.), jednak jména rodinná (příjmení) podle otce nebo matky dítěte (např. *Novák, Černý, Dvořák, Svoboda, Skácel, Nezval* a jejich podoby přechýlené: *Nováková, Černá, Dvořáková* atd.), dále jména umělecká (pseudonymy, např. *Bezruč, Světlá, Krásnohorská, Olbracht*), přídomky (*Jan Žižka/ z Trocnova a Kalicha*) a přezdívky (*Ryšavec, Sokol, Suchý čert, Tonka šibenice*).

K osobním jménům se řadí jména pohádková (např. *Červená karkulka, Sněhurka, princezna Pampeliška*) a mytologická (*Zeus, Afrodita, Venuše, Perun, Krakonoš*) a náboženská (*Bohorodička, Svatá trojice*).

1.5.2.2 Jména národní, kmenová a obyvatelská

Chápu se jako jména vlastní, protože pojmenovávají příslušníky jistého společenství lidí (národů, národností, kmenů, obyvatel téže osady nebo oblasti), kteří žijí na územích pojmenovaných vlastními jmény. V přísném smyslu jsou však tato jména jedinečná pouze jako označení souhrnné: tak se odlišují jako jedinečné kolektivy Čechů, Němců, Hanáků, Pražanů, Šumavanů atd. Jména jednotlivých členů těchto kolektivů nejsou ovšem individuální, nejsou proto – přesně vzato – jmény vlastními. Ale tato složitá situace si vyžádala zjednodušení. V češtině

(a v řadě jiných jazyků) se i jména jednotlivých příslušníků etnických skupin a míst považují za vlastní (a píšeme proto *Čechové, Pražané*, v jednotném čísle *Čech, Pražan* s velkým počátečním písmenem), zatímco v jiných jazycích (jako v ruštině, francouzštině) došlo k vyrovnání opačnému: tato jména se považují za obecná, a píšou se proto s počátečním písmenem malým.

1.5.2.3 Jména zvířecí

Jsou dávana domácím zvířatům, např.: *Rek, Baryk, Vořech, Asta, Diana* (psi), *Minda, Čiča, Celda* (kočky), *Ryzák, Šemík, Bělouš, Fuksa, Lucka* (koně), *Straka, Malena, Bulena, Červená* (krávy), *Rohatá, Komolá* (kozy); zřídka (v umělecké literatuře) i zvířatům jiným: *Zržečka* (veverka), *Bystrouška* (liška), *Ohnivák* (pták).

1.5.2.4 Jména neživých věcí

a) Jména nebeských těles a souhvězdí:

Slunce, Jupiter, Venuše, Mars, Země, Měsíc; Polárka (Severka), Velký vůz, Vlasy Bereničiny, Mléčná dráha

b) Jména zeměpisná:

– jména dílů světa, jejich částí, zemí, krajin, např.: *Evropa, Asie, Jižní Amerika, Blízký východ, Morava, Český ráj, Haná, Horácko*

– jména států a správních oblastí, např.: *Republika francouzská (Francie), Spolková republika Německo, Spojené státy americké, Velkomoravská říše* (psáno i *velkomoravská říše*)

– jména ostrovů, poloostrovů, horstev, hor, rovin, nížin apod., např.: *Cejlon, Štvanice, Císařský ostrov, Kanárské ostrovy, Zadní Indie, poloostrov Balkánský (Balkán), Zlatonosné pobřeží, Riviéra; Alpy, Pyreneje, Kavkaz, Jizerské hory, Krkonoše, Sněžka, Jizera, Moravský kras, Prachovské skály, Moravská brána, Malá nížina uherská, Dolnomoravský úval, Demänovské jeskyně, Macocha*

– jména moří, jezer, řek apod., např.: *Atlantský oceán (Atlantik), Černé moře, Blatenské jezero, záliv Botnický, průliv Lamanšský, Čertovo jezero, Bezdrev, Staňkovský rybník, Velké Dářko, Sázava, Teplá Vltava, Bílé Labe, Divoká Orlice, Zlatá stoka, Čertovka*

– jména měst, osad a jejich částí (ulic, prostranství apod.), např.: *Praha, Popovice, Moravské Budějovice, Paříž, Berlín, Vídeň, Staré Město, Hradec Králové, Mariánské Lázně, Kostelec nad Černými lesy, Národní třída, Nerudova ulice, Na Můstku, náměstí Míru, Rašínovo nábřeží, most Palackého, Letenské sady, Valdštejnská zahrada, Olšanské hřbitovy*

– jména polí, luk, rybníků, lesů, např.: *Na Panském, Suchopáry, Papírák, Dehetník*

– jména významných staveb, např.: *Svatovítský chrám, Betlémská kaple, Loreta, Pražský hrad (Hrad), Strahovský klášter, Prašná brána, Mostecká věž, Staroměstská radnice, Veletržní palác, Palác kultury, Vrtbovský palác, Vladislavský sál, Dům pánů z Kunštátu, Národní dům, Valdštejnská hospoda*

c) Jména lidských výtvorů a zařízení:

– oficiální názvy veřejných institucí, vysokých škol, úřadů, ústavů, závodů, podniků ap., např.: *Parlament České republiky, Nejvyšší soud, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, Česká tisková kancelář, Česká akademie věd, Jazykovědné sdružení ČAV, Univerzita Karlova, České vysoké učení technické, Filozofická fakulta UK, nakladatelství Fortuna, Česká státní pojišťovna*

– názvy významných státních a diplomatických aktů a smluv, např.: *Zlatá bula sicilská, Dekret kutnohorský, Charta lidských práv, Postupimská dohoda*

– názvy významných dějinných událostí, např.: *Velká francouzská revoluce, Květnová revoluce, Slovenské národní povstání*

– názvy akcí, soutěží, cen a řádů, např.: *Mezinárodní hudební festival Pražské jaro, Nobelova cena míru, Řád bílého lva*

– názvy svátků a svátečních, památných nebo jinak významných dnů, např.: *Vánoce, Svatodušní svátky (= letnice), Hromnice, Všech svatých, Dušiček, Nový rok, Květná neděle, Štědrý den, Boží hod velikonoční*

– názvy výtvorů uměleckých, slovesných, knih, časopisů, novin atp., např.: *Beethovenova Devátá (Osudová), Schillerova Óda na radost, Dvořákova Rusalka, Smetanova Má vlast, Jiráskova kronika U nás, Balada o očích topičových, časopis Vesmír, Naše řeč, Lidové noviny*

– jména některých dopravních prostředků, zejména lodí, vlaků, kosmických lodí ap., např.: *Titanic, Slovenská strela, Brněnský drak, Apollo*

– ochranné známky zboží a sériových výrobků, např.: osobní automobil *Favorit*, motocykl *Jawa*, nákladní automobily *Tatra*, hodinky *Omega*, stavebnice *Legó*; pivo *Praždroj*, *Velkopopovický kozel*, víno *Bzenecká lipka*, ... též značky šlechtitelských sort a jejich plodů: *Čáslavka* (hruška), *Dolanka* (švestka), *Uherská* (broskev), *Paní komisarčka* (jirčina), *Carmen* (růže).

Některé vlastní názvy se staly frazémy nebo jejich součástí: *Pyrrhovo vítězství*, tj. vítězství s ohromnými ztrátami, *vítězství*, které je téměř prohrou; *překročit Rubikon* = rozhodnout se, učinit rozhodující krok; *Bílá hora* = zdrcující porážka ...

Zeměpisné názvy se často přenášejí na produkty vyráběné na určitých místech: *kašmír*, *damašek* (= druh látek), *tokaj*, *bordó* (= druh vín), *havana*, *kuba* (= druh doutníků), *plzeň*, *pražan* (= druhy piva, vyráběné v Plzni a v Praze). Tato jednoslovná pojmenování často vznikají z pojmenování víceslovných tzv. univerbizací (*plzeňské pivo* → *plzeň*).

1.5.3 K vývoji hlavních druhů jmen vlastních

1.5.3.1 Vznik názvů osobních

Potřeba rozlišovat jednotlivce uvnitř rodiny, popř. osady je velmi stará. Dlouho se lidé rozlišovali pouze jedním vlastním jménem. Obvykle se dávalo při narození, odtud *jméno rodné* (křestní). Tato jména původně vytyčovala svým nositelům nějaký ideál. Tak domácí *Václav* (z *Váceslav* = více slávy) a podobně *Boleslav* (*bole* = více, srov. rus. *boleje*) měli rozmnožit slávu svého rodu, přejaté *Ondřej* (z řec. *Andreas*) zavazovalo svého nositele k mužnosti, zmužilosti, *Jindřich*

(z něm. *Heinrich*) k ovládnutí území atp. Po přijetí křesťanství se dávala novorozcům jako jména křestní jména biblická: *Adam, Eva*, zvl. jména světců a světic (*Josef, Jakub, Jan, Anna, Marie, Kateřina*).

Když však počet obyvatelstva v osadách vzrostl, přestalo jedno osobní jméno (rodné, křestní) stačit a lidé se začali rozlišovat ještě podle svého rodiště (*Jan z Husince, Tomáš /Tóma/ ze Štítného, Jiří z Poděbrad nebo Poděbradský*), a zejména různým „příjmím“ (např. *malý Petr* → *Petr Malý, Malypetr, Petřík, Petříček; Jan od kříže* → *Jan Kříž, Křížecký; Adam kovář* → *Adam Kovář; černá Andula* → *Andula Černá*). Ta se postupně stala rodinnými jmény a v r. 1790 byla císařským patentem nařízena jako závazná příjmení. Příjmení jsou rovněž původu domácího i cizího. Vznikla

a) z křestních jmen – často různě obměněných: *Jakub (Jakoubek, Kuba, Kubík, Kubíček, Kubka, Kubín, Kubeš, Jakeš* atd.), *Martin (Martínek, Martinů, Martinák* atd.), *Šalamoun (Šalda, Šálek), Ladislav (Lada, Láďa, Ladík)*

b) ze jmen společenského stavu a zaměstnání: *Svoboda* (= svobodný sedlák), *Dvořák, Sedlák, Kovář, Kadlec* (= tkadlec), *Krejčí, Švec, Truhlář*

c) podle původu: *Čech, Böhme, Polák (Poláček), Němec, Slovák, Moravec, Pražák, Vyškovský, Palacký* (z Palačkova). Někdy se – často u židovských příjmení – užívá v této platnosti i názvy osad bez jakékoli úpravy: *Bechyně, Hradec, Kolín, Beroun*

d) podle bydliště: *Skála (Skalka, Skalička), Říčan, Zápotocký, Podlesák*

e) podle domovního znamení: *Čapek* (= čáp), *Hrdlička, Vrána, Jelínek*

f) podle rodinného vztahu: *Strejček, Ujčík, Dědek, Zítek* (= zeť); *Petrů, Janovic, Mařák* (= syn Máři)

g) podle vlastností: *Černý, Černík, Nigrýn, Schwarz, Pokorný, Veselý*

h) podle činnosti nebo události: *Navrátil* (= sedlák, který zběhl a vrátil se), *Procházka* (= pův. uprchlý poddaný), *Doležel, Vysoudil*.

1.5.3.2 Vznik jmen příslušníků národů, kmenů a obyvatel světadílů, zemí, osad atd.

Jsou odvozena od vlastních jmen místních hlavně slovotvornými příponami:

-an: *Holandan, Alžírán, Syřán; Moravan, Ostravan, Slezan*

-ec: *Brazilec, Portugalec, Litevec, Estonec*

-ák: *Polák, Moravák, Slezák, Hanák, Pražák, Brňák, Jihlavák, Ostravák*. (Srov. různou stylovou platnost jména s příponou -an a -ák: *Ostravan* × *Ostravák*.)

Touž úlohu plní i přídavná jména zpodstatnělá odvozená od jmen míst příponami -ský nebo -cký: *Táborští, Hradečtí*.

1.5.3.3 Vznik názvů osadních

Názvy osad vznikaly

– ze jmen obyvatel, např. místo bylo pojmenováno podle příslušníků rodu, jako *Lobkovice* (podle osobního jména *Lobkovic*, v č. mn. *Lobkovi*, tj. příslušníci Lobkovicova rodu), podobně *Petrovice, Janovice, Kněžice, Opatovice* (podle opatovy čeledi)

- podle polohy sídla, např.: *Poříčany*, podobně *Říčany*, *Meziříčí*, *Roztoky*
  - podle služebních povinností a zaměstnání obyvatel, např.: *Psáře* podle chovatelů psů, *psářů*, *Lnáře* podle pěstitelů lnu, *Košáře* podle výrobců košů, *Jircháře* podle výrobců jirch (jemně vyčíněných kůží) apod.
  - podle přezdívek, které jim dávali sousedé, např.: *Všetaty* (z pův. *vši tati*, tj. všichni zloději), *Konějedy*, *Kozojedy*, *Konětopy*
  - podle zakladatele nebo držitele místa, např.: *Jankov*, *Petrov* (Petrův majetek, hrad ap.), *Slavětín* (Slavatův majetek), *Boleslav*, *Davle* (*Davlovy pozemky* ap.)
- Jiná skupina těchto jmen má svůj původ
- v přírodním prostředí osady, např.: *Chlum*, *Chlumeč* (= zalesněný kopec), *Písek*, *Skalice*, *Lipník*, *Bory*, *Brno* (= původně bahnitě území), podle řek: *Kamenice*, *Sázava*, *Jihlava*
  - v způsobu vzniku, např.: *Paseka*, *Klučov* (= vykloučené, tj. vymýcené místo), *Kluky*, *Seč*, *Rozseč*, podobně *Zďár* (od slovesa *žďár*iti, tj. vypalovat), *Kladno* (= místo vybudované z klád)
  - v právech, jimiž byla osada nadána, např.: *Lhota* (osada na jistý čas, „lhůtu“, osvobozená od dávek), *Trhové Sviny*, *Trhová Kamenice* (osada při říčce Kamenici, které se dostalo práva konat trhy).

Konečně vznikaly názvy osad podle názvů cizích význačných osad, např.: *Beroun* (z ital. Verona), *Benátky* (přes něm. Venedig z ital. Venezia), *Kolín* (z něm. Kolína nad Rýnem, z lat. názvu Colonia), *Nymburk* (z něm. Neuenburg = nový hrad).

I některé názvy osad se opakovaly, proto je bylo třeba vzájemně rozlišit. Nejčastějším prostředkem rozlišení byl přívlastek podle rozlohy (*Malé Karlovice – Velké Karlovice*) nebo podle polohy (*Horní Lhota – Dolní Lhota*), povahy půdy (*Písková Lhota*, *Červená Lhota*), podle majitele (*Rapotina Lhota*) atp. Častým prostředkem bylo i zdobnění jména menší z osad: *Lažany – Lažánky*, *Petrovice – Petrovičky*, *Hrad – Hradec*, *Hrádek*, *Hrádeček*.

1.5.3.4 Původ jmen pomístních

Jména hor a řek jsou namnoze před slovanská: *Beskydy*, *Tatry*, *Jizera*, *Labe*. Patrně germánská jsou jména řek na -ava, jako *Svitava*. Česká jsou např. *Šumava*, *Sněžka*, *Sněžník*, *Javorník*, *Bradlo*, *Brdo*, *Javoříce* a ovšem *Lysá*, *Ostrá*, *Ostrý*, *Vysoká*, *Suchý vrch*, *Černá hora*, *Zelená hora*, *Buková hora*, *Žákova hora*, *Smrk*, *Stráž*, *Devět skal* ap. Biblického původu jsou jména vrchů *Tábor*, *Oreb*.

Zřetelný motiv mají jména řek *Kamenice*, *Lužnice*, *Blanice*, *Dřevnice*, *Březnice*, *Bystřice*, *Orlice*, *Bělá*, *Bystrá*, *Smědá*, *Černá*, *Chladná*, *Teplá*, *Loučná*, *Olešná*, *Deštná*, *Křemelná*, *Olšava* ..., názvy potoků, jako *Chotýšanka*, *Pstružný potok*, *Račí p.*, *Skřivánčí p.*, *Skalní p.*, *Suchý p.*, *Stříbrný p.* anebo *Radotínský p.*, *Slavkovský p.*, *Šárecký p.* atd., názvy jezer *Černé*, *Čertovo jezero*, *Balvanité j.*, rybníků: *Černý r.*, *Steklý r.*, *Staňkovský r.*, *Horusický r.* atd.; méně jasná je už motivace jmen *Bezdrev*, *Dárko*, *Židloch*.

Názvy luk, pastvin, polí, lesů atd. prozrazují svou polohu (*Ve Žlábku*, *Nad Rybníkem*, *K Čihadlům*, *Horka*, *U Obrázku*, *U Spáleného mlýna*, *Za Cihelnou*, *Pod Tratí*), událost (*Na Bojišti*, *U Zabitého*, *Šibenice*, *Devět křížů*, *Mrtevna*, *U Pytláka*),

zaniklé osady (*Vozlice*), vlastnické vztahy (*Děkanka, Farářova vinice, Na Zeman-ském, Dvořákovy díly, Švihákův žlíbek, Na Kněžské, Na Dudrovým*), přírodní povahu (*V Jezírkách, V Potocích, Polomí, Doubí, Na Rybníku, Poříčí, U Vrbíčka, Rybníčky, U Studánky*).

Názvy ulic a prostranství (náměstí, parků, nábřeží ap.) uchovávají často původní názvy (*Na Chmelnici, Ve Smečkách*), zčásti jsou to názvy podle polohy (*Údolní, Hradčanská*), podle původních majitelů usedlostí (*Dobeška, Cibulka, Na Mrázovce, Na Ryšánce, Pod Havránkou, Na Stírce, Pod Zemankou, Na Bořislavce*), podle podoby a povahy (*Okružní, Točitá, Vlnitá, Příkrá, Hluboká, Dlouhá, Široká, Svažitá*), podle významných osob (*Palackého třída, Nerudova, Fibichova, Boženy Němcové, Chittussiho, Riegrovy sady*) a událostí (*Revoluční, náměstí Pražského povstání*), podle společenských idejí (*náměstí Míru, Svobody, Národní třída, náměstí Osvobození, Husitská*), podle světců (*Josefská, Anenské náměstí, Mariánské n., Havelská, Trojická*), podle zemí (*Anglická, Ruská, Francouzská, Americká*), podle významných měst (*Londýnská, Pařížská, Moskevská, Bruselská, Kodaňská, Brněnská, Tábořská*) a okolních osad (*Chodovská, Zbraslavská, Chaberská*), podle řek (*Labská, Otavská, Dyjská*), rybníků a vodních nádrží (*Nad Šárkou, Jezerní, U Hrnčířského rybníka, U Džbánu, Bezdrevská*), podle hor a horstev (*Ještědská, Kriváňská, Krkonošská, Šumavská*), podle zvířat (*Jelení, Veverčí, Pstružná*), podle dřevin a rostlin (*Javorová, Jabloňová, Šeříková, Jasmínová, Žitná*), podle nerostů (*Achátová, Safírová, Rubínová*), podle zaměstnání tehdejších obyvatel (*Barvířská, Bednářská, Celetná /Caletná/, Zámečnická*) aj.

1.6 Stylová příznakovost pojmenování

Většina pojmenování je po stránce stylové bezpříznaková, neutrální, tzn. že jich lze užit v různých stylových sférách (oblastech). Některá pojmenování mají stylovou platnost sama o sobě, tzn. že pojmenování jako lexikální jednotka s ní vstupuje už do textu a ovlivňuje jeho styl.

a) Některá pojmenování byla utvořena se záměrem, že se jich bude používat v určitých sférách (např. termíny v oblasti odborné, poetismy v oblasti umělecké/básnické – pojmenování jako: *číš, oř, kletý, vesna, jeseň*; ovšem řada poetismů vznikla tím, že výraz nebo jeho tvar zastaral, přestalo se ho běžně užívat).

b) Jiná pojmenování stylovou platnost získala opakovaným užíváním v určitých komunikačních oblastech, jejich užívání se tak zautomatizovalo a příslušná lexikální jednotka získala stálou slohovou hodnotu a s ní vstupuje do textu (*hasič, četník*).

c) Vedle stálé slohové (stylové) hodnoty (příznakovosti) získávají pojmenování slohový příznak v kontextu: *puk(nu)l, prask(nu)l* u maturity.

Podmínkou vzniku stylového příznaku je existence variantních, synonymních prostředků, tj. v tomto případě pojmenování. Synonymní pojmenování mohou tvořit nejen dvojice nebo trojice, ale celé synonymické řady, přičemž jednotlivé členy této řady se liší stylovým, popř. jiným příznakem, intenzitou, exresivností, frekvencí užívání apod., srov.: *kůň – herka; bílý kůň – šemík – brůna; krásný – hezký – pěkný – lepý – sličný – spanilý – půvabný; hledět – dívat se – koukat – zírat – čumět ...*

Z uvedených hledisek lze pojmenování rozprostřít na osu hovorovost – knižnost (viz schéma v kap. I.4) takto: uprostřed osy jsou pojmenování neutrální, na jednu stranu od nich hovorová, dále až za hranice spisovnosti se přechází k vrstvě prostředků obecných, nářečních, profesních, slangových, argotických ..., na druhou stranu od středu osy je vrstva prostředků knižních, dále zastaralých až archaismů. (Ovšem neplatí, že všechny pozice jsou vždy obsazeny.) Srov.: (nář.) *ogar / ogařisko – kluk – chlapec – hoch – mladík – mládenec – jinoch – mládec*.

2. Slovo

Základním prostředkem pro vyjadřování pojmenování je slovo. Slovo je základní, centrální jazyková jednotka, a to z hlediska systému slovní zásoby, ale i z hlediska slovo tvorby, gramatiky; se slovem a jeho tvary operuje tvarosloví (morfologie) i skladba (syntax).

2.1 Vymezení pojmu slovo

Slovo můžeme vymežit

a) z hlediska lexikálního (sémantického): je to jednotka slovní zásoby mající větný, lexikální význam. U slov ohebných je taková jednotka tvořena celým souborem tvarů. Jsou i slova, která lexikální význam nemají, nebo ho mají tak neurčitý a všeobecný, že ho neumíme popsat (srov. zvukomalebná citoslovce, některé spojky /např. *že/*).

Soubor všech slov představuje slovník toho kterého jazyka (viz kap. III. 2.8);

b) z hlediska grafického za slovo považujeme útvar tvořený několika grafémy (nebo i jedním) spojenými v celek, oddělený od ostatních slov po obou stranách mezerou;

c) z hlediska fonetického jde o útvar složený z fonémů (několika i jednoho), sjednocený přízvukem a oddělený od ostatních slov potenciálními pauzami (s jedním hlavním slovním přízvukem). Ovšem jsou i slova bezpřízvučná, tzv. příklonky a předklonky, která se v proudu řeči přiklánějí k slovu přízvučnému;

d) z hlediska morfologického jde o tvar slova; ten může obsahovat i několik slov lexikálních, např. složené tvary slovesné (*byl bych býval poslouchal, byl jsem poslán*);

e) slova z hlediska větného mají funkci větných členů nebo jsou větnými ekvivalenty, ovšem tuto funkci plní pouze slova plnovýznamová, předložky jen ve spojení se jmény, ostatní slova větnými členy nejsou;

f) slova z hlediska textu/kontextu mívají jeden určitý význam, ať jde o slova jednoznačná, nebo mnohoznačná.

Srov. pojetí slova z hlediska a) – e)

1   2   3   4   5   6
a) Potkala jsem se | se | svou | kamarádkou | z | Kostelce nad Černými lesy.

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10   11
b) Potkala | jsem | se | se | svou | kamarádkou | z | Kostelce | nad | Černými | lesy.

c) Potkala jsem se | se svou | kamarádkou | z Kostelce | nad Černými | lesy.

d) Potkala jsem se | se | svou | kamarádkou | z | Kostelce | nad | Černými | lesy.

e) Potkala jsem se | se | svou | kamarádkou | z Kostelce nad Černými lesy.

Celkem jde o

6 lexikálních slov,

11 „grafických slov“,

6 „fonetických“ slov, tj. přízvukových taktů,

9 „morfologických slov“,

4 (při elipse podmětu) nebo 5 „syntaktických slov“ (větných členů).

Z příkladů je zřejmé, že slovo lexikální, grafické, fonetické, morfologické a syntaktické není jedno a totéž. Např. z hlediska lexikálního se pokládají všechny tvary téhož slova (včetně složených slovesných tvarů) za jedno slovo.

K slovu jako jednotce lexikální (lexému) patří celý soubor jeho tvarů (pokud jde o slovo ohebné), tj. celé paradigma, srov. *pán, -a, -u/ -ovi, -em, -i/ -ové, -ů, -ům, -ech, -y*.

2.2 Samostatnost a nesamostatnost textového slova

Graficky je slovo zřetelně samostatné, je oddělitelné z obou stran od jiných slov mezerou. Do této mezery lze zpravidla vkládat jiná slova (*Včera večer byli rodiče doma – Včera pozdě večer už byli naši rodiče přece dávno doma*), pokud slovo není součástí sousloví nebo frazému: *kapénková infekce, mít něco za lubem*. Také mezi předložku a zájmeno ukazovací a osobní nelze vkládat jiná slova (*v tom, o něm*). Slovo je celek nepřerušitelný, neboť do něho nelze vložit jiné slovo, lze do něho vložit pouze vkladnou hlásku/písmeno, srov.: *sestra – sester*, popř. obměnit jednotlivé hlásky/písmena: *klobat – klovat – klofat, baba – bába, přazka – přezka ...* nebo morfémy: *musit – muset, eventuálně – eventuelně*, pak jde o variantu téhož slova; liší-li se dvě podoby slovtvornou příponou, zpravidla jde už o slovo jiné (*makovice, makovka, makovec ...*).

O samostatnosti slova svědčí i jeho přemístitelnost ve větě: *Maminka vyprala prádlo? Prádlo vyprala maminka? Vyprala maminka prádlo?*

Z hlediska fonetického je však vydělitelnost slova ve větě obtížná, a to přesto, že slovo má jeden hlavní slovní přízvuk, ovšem zvukovou jednotku od jednoho hlavního přízvuku k druhému nemusí tvořit jedno lexikální slovo, ale může ji tvořit slov více, srov.: *'Přivezl by mu 'všechno 'na voze*, takže cizinec neznalý řeči nerozezná sluchem všechna jednotlivá slova; k tomu přispívá dále i to, že jednotlivá slova v mluvené řeči nejsou oddělena pauzami (ovšem jsou pauzami oddělitelná). Jimi jsou oddělena jednotlivá kóla (kólon je větný úsek, který tvoří významový i zvukový celek vyslovovaný nebo vyslovitelný jedním dechem – od nadechnutí k nadechnutí).

2.3 Lexikální a gramatický význam slova

U slova je třeba odlišit význam lexikální neboli věcný (sémantický) a význam mluvnický (gramatický). Např. slovní, věcný (lexikální, sémantický) význam slova *řidič* je člověk, který řídí pohyblivý stroj, často motorový dopravní

prostředek, naproti tomu *vozka* řídí povoz tažený zvířaty (= kočí n. povozník). Slova různých slovních druhů mohou mít základní lexikální význam stejný, srov. *lov*, *lovit*, *lovení*, avšak liší se svými významy gramatickými, slova *lov*, *lovení* jsou podstatná jména, která mají svůj jmenný rod (*lov* – mužský, *lovení* – střední), jmenné číslo (*lov* × *lovy*), pád; sloveso *lovit* nemá schopnost vyjádřit pád, má schopnost vyjádřit slovesnou osobu, mluvnické číslo, slovesný způsob a čas, slovesný rod, popř. i jmenný u přičestí a přechodníků (*lovím*, *lovte*, *byla ulovena*, *uloviv*).

2.3.1 Konotace

U lexikálního významu slova rozlišujeme ještě složku vyjadřující vztah mezi jazykovým prostředkem a uživateli jazyka, tj. složku pragmatickou, jež zahrnuje různé kvality, především expresivitu, která je výrazem emocionality (viz výše), postoj uživatele, estetičnost, kontaktovost, intenzitu, obraznost ... Významům doprovázejícím, doplňujícím věcný význam slova, se říká konotace. Konotace podléhají společenským změnám rychleji než sama slova a jejich sémantické významy. Změny významů slova se týkají i postojů a hodnocení jevů. V průběhu vývoje se může význam slova „zhoršovat“ i „zlepšovat“, někdy se mění negativní konotace v kladné a naopak. Např. slova jako *pacholek*, *děvka*, *páchnout* původně neobsahovala negativní konotace, byla z hlediska hodnocení neutrální na rozdíl ode dneška, naproti tomu slova jiná nabývají konotací pozitivních; emocionální náboj měnila např. slova *disident*, *podnikatel*. Konotační význam se mění i vlivem kontextu, srov. vyjádření o člověku chytrém i hloupém: *To je inteligence!*, o člověku pracovitém i líném: *To je pracant!* (viz III.1.3.5, výklad o ironii).

Slova se vzájemně liší i existencí nebo mírou konotací. Slova centrální slovní zásoby buď konotace nemají, nebo je mají v malé míře (např. *cesta*, *muž*, *jíst*); konotace jsou charakteristické spíše pro slova z periferie slovní zásoby (*šafář*, *milostivá*, *pracant*).

2.4 Slovo z hlediska slovnědruhového

Slova přísluší k slovním druhům. Každé slovo můžeme přiřadit k slovnímu druhu, přitom slovo užitá v určité výpovědi patří pouze k jednomu slovnímu druhu (podle své funkce v příslušné větné struktuře), ovšem v jiné výpovědi s odlišnou strukturou může tatáž forma patřit k jinému slovnímu druhu (srov. *projel okolo nás* × *vlak právě projel okolo*; *můžeš mi pomoci?* × *za pomoci přátel*).

Jednotlivé slovní druhy z hlediska pojmenovávacího mají různou úlohu. Samostatnou pojmenovávací úlohu mají jen slova plnovýznamová (autosemantická), slova s plným významem lexikálním i gramatickým (slova lexikálně-gramatická), plnící úlohu větných členů. K nim patří podstatná jména, přídavná jména, příslovce a slovesa: pojmenovávají předměty (substance) v širokém slova smyslu (podstatná jména), jejich příznaky, tj. děje (slovesa) a vlastnosti (přídavná jména), příznaky těchto příznaků, tj. okolnosti děje, jejich míru a způsob platnosti (příslovce). Úlohu těchto základních slovních

druhů přebírají i tzv. nastavbové slovní druhy, tj. číslovky a zájmena. Zvláštní úlohu mají citoslovce jako globální pojmenování celé komunikační situace, jsou napodobením, náznakem; ta také mohou samostatně fungovat jako výpovědi (*Hurá! Panečku!*), úlohu větných členů zpravidla neplní, mohou však zastupovat např. sloveso v jeho funkci přísudkové: *Pes hop do řeky.*

Na rozdíl od slov plnovýznamových, která označují skutečnost sama o sobě, slova neplnovýznamová ji označují jen ve spojení se slovy jinými, jsou *synsemantická* – především mají mluvnickou stránku, slouží hlavně k výstavbě výpovědi, ale nejsou sama o sobě větnými členy, jsou jimi jen ve spojení se slovy jinými (předložky), plní úlohu spojovací (spojky) nebo hlavně modální (částice). Dále viz kap. III.3.

2.5 Spojovatelnost (kompatibilita) slov

Významnou vlastností slov je i jejich slučitelnost – neslučitelnost, spojovatelnost – nespojovatelnost s jinými slovy, tj. kompatibilita nebo inkompatibilita. Některá slova vzhledem ke své sémantické (významové) šíři mají značnou kompatibilitu, např. slova jako *práce, hlava* (srov. *hlava a trup, hlava státu, hlava v knize*), jiná ji mají omezenější.

Slovesa vyžadují zpravidla jistá doplnění povinně (obligatorně), např. sloveso *psát* má značnou kompatibilitu – kdo píše, co píše, jiná doplnění nejsou nutná (jsou fakultativní, ale jsou možná): komu píše, o kom, o čem píše, kam, odkud, kdy, proč, jak apod. Obdobné doplnění některá slovesa neumožňují, např. *vyprovodit* nelze doplnit: komu, o čem, ale lze doplnit: koho, odkud, kam, kudy, proč, jak (viz níže: valence).

Některá slova mají velice omezenou kompatibilitu, někdy se slovo spojuje jen s několika málo výrazy (*krhavý pohled, krhavý zrak, krhavé oči, krhavé světlo; lada* – v j. č.: *ležet ladem*, v mn. č. podoba *lada* – má tuto spojovatelnost: *pustá lada, širá lada, vyschnout v lada*) nebo slovo funguje jen v určitém frazému: *tanout na myslí*.

Vedle volných spojení slov jsou tedy také spojení ustálená, která mají úlohu jednoho pojmenování; dělí se na *sousloví* a na *frazémy* (frazeologismy).

Př. sousloví: *propisovací tužka, obecní zastupitelstvo, psací stroj.*

Př. frazémů: *posel jara* (pták nebo rostlina příznačná pro jaro, např. vlaštovka, petrklič, fialka ...), *křížem krážem, tanout na myslí, bez ladu a skladu* ... (viz kap. III. 1.4.4).

2.5.1 Valence

Většina sloves, ale i některá podstatná a přídavná jména (ne vždy nutně od nich odvozená) vyžadují doplnění, a proto se spojují s jinými slovy v určitém tvaru. Tato vlastnost se nazývá *valence* (srov. */za/bránit čemu, /za/bránění čemu, bránící čemu, hoden čeho, schopen čeho, pamětliv čeho*).

O valenci se někdy mluví rovněž u dalších slovních druhů, především u *přelozek*; pojí se s podstatnými jmény v určitých pádech, např. předložky *k, proti, díky, kvůli, vůči* se pojí pouze s 3. p., předložky *z, u, od, do, bez, podle, vedle* pouze s 2. p.

S pojmem valence se pracuje hlavně v syntaxi (viz kap. IV.3.2). Valence je tedy schopnost slova vázat na sebe jiné slovo (jiná slova) nutné jako jeho

sémantické doplnění a nutné k jeho syntaktickému využití. Valence slouží i k rozlišení polysémantických slov, srov. *projet křižovatkou* × *projet při u soudu*.

Spojovatelnost slova není omezena jen jejich sémantickou (věcnévýznamovou) stránkou a jejich valencí, ale je závislá i na kontextu a v souvislosti s tím i na slohové (stylové) příslušnosti pojmenování. Např. text prostědělovací obsahuje jednotky hovorové a neutrální, zpravidla se do něho nehodí slova knižní, nebo dokonce básnická, archaismy apod.

2.6 Frekvence slov

Slova se liší svým výskytem, svou četností, tj. četostí upotřebení neboli frekvencí. Nejfrekventovanější jsou slova gramatická, slova, jež slouží k vyjadřování vztahů, souvislostí ve větě a v textu, tj. některé spojky, předložky, a slova s významem obecným: zájmena a sloveso *být*. Podle Frekvenčního slovníku češtiny patří mezi deset nejfrekventovanějších slov: *a, být, ten, v(e), on, na, že, s(e), z(e), který*. Frekvence slov závisí ovšem na funkční stylové oblasti, např. pro odbornou oblast je typická spojka *i*, pro uměleckou *ale*, pro vypravování *když*, pro odbornou a administrativní oblast je příznačné zájmeno *tento*, pro uměleckou sféru zájmeno *on* ... Nejfrekventovanější podstatná jména a slovesa (např. *práce, doba, člověk; být, mít, jít, vidět, dát*) patří k jádru slovní zásoby. Na frekvenci podstatných jmen závisí i frekvence jmen přídavných (s nimi spojitelných) a na frekvenci sloves závisí výskyt příslovčí. Z hlediska slohového je významná nižší frekvence podstatných a přídavných jmen a vyšší frekvence sloves a zájmen ve stylu uměleckém, naopak je tomu ve stylech věcných (odborném a administrativním).

2.7 Třídění (klasifikace) slov

Slova lze dělit z různých dalších hledisek, např. z hlediska příslušnosti k různým útvarům národního jazyka:

slova spisovná   – neutrální
                          – knižní
                          – hovorová

slova nespisovná   – obecněčeská
                          – oblastní (regionalismy)
                          – nářeční
                          – slangová (slangismy)
                          – profesní (profesionalismy)
                          – argotická (argotismus)

podle původu   – domácí
                          – přejatá (cizího původu)
                          – cizí (citátová)

z hlediska dobového lze některá slova označit jako
                          – neologismy (slova s příchutí novosti)

- módní (v jisté době nadužívaná)
- archaismy (slova zastaralá)
- historismy (slova označující historické, zaniklé skutečnosti)

podle frekvence (častosti výskytu)

- frekventovaná (vysoký stupeň, střední, nižší)
- řídká, popř. ojediněle se vyskytující
- okazionalismy (slova příležitostně utvořená a užitá)
- hapax legomena (slova vyskytující se jen jednou)

podle expresivity

- slova citově neutrální
- slova citově příznaková, hodnotící
  - kladně – např. lichotná, familiární
  - záporně – posměšná
  - pejorativní = hanlivá až vulgární = vulgarismy

z hlediska slohového – slova knižní (např. poetismy, termíny teoretických oborů ...)

- neutrální
- hovorová

Přitom se některá hlediska překrývají anebo kombinují, např. hledisko útvarové, dobové, frekvenční a stylistické (slova archaická jsou slova stará, řídká, slohově příznaková – užívá se jich knižně, nepatří do oblasti běžnědorozumivací), obdobně se kříží hledisko stylistické a „útvarové“ i jinde, např. slov obecněčeských a slangismů se zpravidla neužívá ve stylu vědeckém ani řečnickém, užívá se jich v běžném dorozumívání a využívá se jich v uměleckém stylu.

Kříží se i hledisko stylistické a hledisko expresivnosti, slova expresivní bývají slohově příznaková, mají omezenou sféru užívání (na oblast běžného dorozumívání a oblast uměleckou, publicistickou).

2.8 Slovní zásoba

2.8.1 Aktivní a pasivní slovní zásoba

Slovní zásobu (lexikum) tvoří souhrn všech slov, která v jazyce existují.

Slovní zásobu zachycují slovníky; ani nejrozsáhlejší slovníky nezachycují slovní zásobu v úplnosti, navíc se slovní zásoba stále mění, rozšiřuje se. Nejrozsáhlejší slovník češtiny, Příruční slovník jazyka českého, zachycuje na 250 000 slov, avšak národní slovní zásoba je mnohem větší. Na rozdíl od toho individuální slovní zásoba (slovní zásoba jednotlivce) je podstatně menší, přitom jsou veliké rozdíly mezi lidmi v jejich aktivní i pasivní slovní zásobě. Aktivní slovní zásoba obsahuje slova, jichž člověk sám při mluvení a psaní užívá, pasivní slovní zásoba pak slova, jimž rozumí. Pasivní slovní zásoba je rozsáhlejší než slovní zásoba aktivní. Rozsah individuální slovní zásoby záleží na vzdělání, prostředí, v němž se člověk pohybuje, na jeho povolání a jiných aktivitách, především na četbě. Uvádí se, že k dorozumění stačí

1 500 slov, běžně člověk užívá 3 000 až 10 000 různých slov, průměrně asi 5 000. Přitom část slovní zásoby se u různých uživatelů kryje; k této části slovní zásoby patří především stará slova, označující nejzákladnější, životně důležité jevy. Tato slova tvoří jádro slovní zásoby, tzv. základní slovní fond (jádrová slova jsou např. *chléb, voda, den, země, pít, dát, brát, jeden*). Těchto slov není mnoho, ale jsou důležitá pro běžnou komunikaci a mají vysokou frekvenci (častý výskyt).

K jádru slovní zásoby většinou patří slova praslovanská a všeslovanská, tedy stará, která přešla z praslovanského jazyka do jednotlivých jazyků slovanských.

Srov. česky - slovensky - makedonsky *voda*, lužickosrbsky - polsky *woda*, rusky - ukrajinsky - bělorusky - bulharsky *vodá, vadá*, srbsky a chorvatsky *voda*, slovinsky *vóda*; staroslověnsky *chlěbb*, česky *chléb*, slovensky *chlieb*, lužickosrbsky *chłeb*, polsky *chleb*, rusky *chleb*, bělorusky *chleb*, ukrajinsky *chlib*, slovinsky *hleb*, s.+ch. *hleb* (vedle *kruh*), makedonsky *leb*, bulharsky *chljab*.

2.8.2 Obohacování slovní zásoby (zdroje a typy pojmenování)

Neustálý rozvoj našeho poznání, postihujícího stále širší oblasti skutečnosti a pronikajícího stále hlouběji k jejich podstatným souvislostem a zákonitostem, přináší s sebou i rozvoj myšlení, vznik nových pojmů a zpřesňování pojmů starých. To vše, ale i změny skutečnosti samé, změny v její společenské organizaci a v její civilizační, technické, hospodářské a kulturní úrovni staví národní jazyk před nezbytnost reagovat na rozvoj v myšlení a změny skutečnosti vhodnými pojmenováními. Na druhé straně vyžaduje diferenciaci komunikačních cílů a variabilita citového života nové a nové jazykové a slohové prostředky, působivější a účinnější než vžitá a běžná, a proto často otřelé prostředky dosavadní.

Tuto potřebu nových pojmenování může jazyk uspokojovat různými prostředky, jimž všem je společné zákonité navazování na to, co jazyk již vytvořil a co je v něm schopné být východiskem a základem nového.

Často se potřeba nového pojmenování uspokojuje pouhým přenesením pojmenování už existujícího na nový pojem (z jednoho jevu na druhý), a to na základě souvislosti. Takové souvislosti mohou být různé, a proto jsou také různé druhy přenesení pojmenování (a „přeneseného významu“). (Viz Metafora, Metonymie, kap III. 1.4.)

Významným způsobem obohacujícím zásobu pojmenování je i tvoření pojmenování více slovných, která jsou pro svou popisnost, významovou bohatost, jednoznačnost a přesnost vhodná pro sloh odborný a publicistický. Produktivita jejich tvoření je v současné době vysoká (*kuponová knížka, zdravotní pojištění, cenová hladina, katastrofický scénář, podnikatelské svazy, ochránářská politika*).

V obou těchto případech nevzniká nové slovo (jako lexém), nýbrž jen nová lexikální jednotka (lexie), nové spojení už existujících slov.

Nejdůležitějším a nejvlastnějším prostředkem tvoření nových pojmenování je v češtině tvoření slov, které se uskutečňuje dvěma základními postupy – odvozováním slov a skládáním slov.

Nejčastější je odvozování, tj. vytváření nového slova ze slovtvorného (odvozovacího) základu a formantu, a to předpony (*roz-orat*) nebo přípony (*or-ný, or-nice, or-áč, rozorá-vat*), u slov ohebných zpravidla spolu se změnou souboru koncovek (tvaroslovné charakteristiky).

Slovotvorný (odvozovací) základ vyjadřuje výchozí významovou složku (*ryp-at, vod-árna*), p ř í p o n a nové slovo zařazuje do kategorie slovních druhů a do příslušné slovotvorné třídy (přípona *-dlo* mezi názvy prostředků nějaké činnosti /jako *rypadlo*/, přípona *-árna* mezi názvy míst, kde se nalézá to, co je označeno v slovotvorném základě / kořenu slova /*vodárna*/).

Některá slova se odvozují pouze koncovkou (ohebná souborem koncovek), např. *rychl-e, list-í*.

Druhým základním způsobem tvoření slov je skládání. Rozlišujeme složeniny nevlastní (spřežky), tj. spojení dvou nebo více slov v původním tvaru (*kolem jdoucí*→*kolemjdoucí*), a složeniny vlastní, v nichž je alespoň jeden slovotvorný základ obměněn, a které tedy nemůžeme rozdělit na volné spojení slov (*velkoměsto, plynoměr*).

Často se odvození a skládání kombinují (např. slovo *zemědělec* není složeno jen ze dvou slovotvorných základů *zem-* a *děl-*, ale je ještě utvořeno pomocí slovotvorné přípony *-ec*, která označuje původce činnosti).

Tvoření slov je těsně spjata jednak s naukou o slovní zásobě, jednak s tvaroslovím. Je mu věnován samostatný oddíl Tvoření slov (kap.III.4.).

Vedle odvozování a skládání se v češtině výrazněji uplatňuje ještě jeden způsob tvoření slov – zkracování. Je to postup, při němž se nová slova tvoří z částí (začátků, konců) slov spojených v několikaslovném pojmenování. Rozlišujeme zkratky iniciálové písmenné, z názvů počátečních písmen slov v pojmenování, např. *USA*, čti [ú-es-á], z *United States of America*, *ČR*, čti [čé-er], z *Česká republika*, *Kč*, čti [ká-čé], z *koruna česká*, iniciálové zkratky hláskové (z počátečních hlásek slov v pojmenování, např. *AMU*, vyslov [amu], z *Akademie múzických umění*), zkratky slabičné, popř. skupinové (z různě obsáhlých skupin písmen, např. *Secheza*, ze *Severočeské chemické závody*) a smíšené (beroucí z některých slov jen počáteční písmena, z jiných větší skupiny, např. *Čedok* z *Československá/Česká dopravní kancelář*, *Pofis* z *Poštovní filatelistická služba*).

Některé zkratky zůstávají pouze grafickými, jiné se začleňují do jazyka jako běžná slova (i mluvnický, srov. např. *jít do Čedoku, koupit známky v Pofisu*), a nazývají se proto zkratková slova. (Viz i tzv. slova zkrácená, typ: *limo* <*limonáda*, *nashle* <*na shledanou*.)

Zcela zvláštním způsobem tvoření slov je pouhá změna slovního druhu, zvláště přídavného jména ve jméno podstatné (substantivizace adjektiv, záležející v tom, že ve slovním spojení adjektivum – substantivum se substantivum vypustí a adjektivum samo převezme význam celého spojení: *sekaná* (*pečeně*), *taneční* (*hodiny*)). (O přechodech mezi slovními druhy viz kap. III. 3 Slovní druhy a kap. III.4 Tvoření slov)

Jindy se odvozuje od sousloví nové jednoslovné pojmenování (zpravidla obecněčeské nebo hovorové: *věžák* <*věžový dům*, *šatovka* <*šatová zástěra* (ale i *látka na šaty*)). Nová jednoslovná pojmenování vznikající z víceslovných se označují jako univerbizovaná, univerbální.

Poznámka: Vznikne-li naopak z pojmenování jednoslovného pojmenování dvou- či víceslovné, označuje se jako multiverbizované / multiverbální (srov. v matematické terminologii *provést důkaz* < *dokázat*).

2.8.2.1 Přejímání slov

Vedle rozhojňování slovní zásoby z domácích zdrojů bylo a je v češtině důležité i přejímání slov z cizích jazyků. To bylo vždy spojeno s hospodářskými a kulturními styky s příslušníky jiných národů. Slova z cizích jazyků pronikala do češtiny od nejstarších dob spolu s různými druhy neznámého zboží (např. názvy cizího koření, jako *šafrán, zázvor*), nových druhů zeleniny, léčivých rostlin a ovoce (*petržel, datle, šalvěj, fíky, réva*), neznámých tkanin (*hedvábí, brokát, aksamit*). Cizí misionáři a mniši přinášeli náboženské a církevní názvosloví (*církev, mše, kříž, oltář*). Na druhé straně naši cestovatelé s poznáním cizokrajné přírody i zvláštností cizího života přinášeli i jejich pojmenování (*palma, jasmín, oliva, achát, safír, jantar; tundra, tajga, fjord; sultán, dalajláma, samuraj, totem, jurta*).

Hlavně s německou kolonizací přicházela do češtiny i hojná slova německá, zejména týkající se feudálního zřízení (*man, léno, rytíř, rychtář*), různých řemesel (*hoblík, ponk, rašple, veřtat*), ale i módního života, zejména odívání (*frejř, šlojř*), i slova a obraty z běžného mluveného jazyka (*musit / muset, hanit / hanět, fortel, truňk, rendlík, knedlík*). Německým prostředím pronikala k nám i slova z jiných jazyků, zejména z francouzštiny (*basa, klavír, ofícír, bujón, kotleta*), z itaštiny (*salát, artyčok, piano, forte, viola*) i španělštiny (*armáda, kanonáda*). Přes odpor vzdělavců se příliv slov z němčiny po Bílé hoře ještě zesílil.

V období obrozeneckém se však dosud živelné pronikání cizích slov usměrnilo. Obrozenci vymycovali slova německá a raději je doslovně překládali – vytvářeli kalky, jako *jazykozpyt, zeměpis, předložka*. Záměrně přejímali slova z jazyků slovanských, hlavně z ruštiny a z polštiny (*příroda, průmysl, vzduch, dikobraz; půvab, vzor, výraz, okres*), méně z jazyků jihoslovanských (*dvorana*).

Ve zvýšené míře se začala slova přejímat až v novější době, a to především v oblasti odborné (to má velký význam pro mezinárodní srozumitelnost). Na prvním místě se dnes přejímají slova mezinárodní (internacionalismy), původu antického a rozšířená dnes ve velké většině kulturních jazyků, často uměle vytvářená ze základů řeckých a latinských. Taková internacionální slova se uplatňují v nejrůznějších oblastech vědy, techniky a kultury. Jsou to slova jako: *auto(mobil), telefon, televize, mikroskop, doktor, profesor, technika, akademie*, ale také jména přídavná, jako *abstraktní, konkrétní, generální, speciální, dramatický, katolický, synchronní / synchronický*, i slovesa, jako *absolvovat, diskutovat, emigrovat, fundovat, glosovat, ignorovat, komponovat, maturovat, normovat, reprodukovat, salutovat, tradovat, vinkulovat*.

V novější době pronikla do češtiny řada slov z ruštiny (*sovět, prověrka, sputnik, lesostep, perestrojka, samizdat*), a zvláště z angličtiny (názvy sportovní: *sport, box, fotbal, hokej, faul, ofsajd, trénink*, názvy hudební: *jazz – džez, folk, big band, pop-music* ... a odborné názvy, např. z elektroniky, jako *komputer [kompjútř], software, tuner*). Ale do češtiny se dostala – většinou prostřednictvím evropských jazyků – i slova z jazyků někdy i hodně vzdálených (např. *tabák* z řeči karibských

indiánů, *kari* z tamilštiny, *káva* z turečtiny, *čaj* ze severní čínštiny, *bungalov* z bengálštiny, *bumerang* z řeči australských domorodců atd.).

Slova cizího původu tvoří významnou složku slovní zásoby češtiny. Zpřesňují a obohacují odborné vyjadřování a umožňují jemnější odstínění výrazu. Mnohá z nich se již plně přizpůsobila znění slov domácích, takže je jako cizí už nepocítujeme (*škola, žák, kříž, kalich, kostel, košile, boty*). Většinou si ještě jejich cizí původ uvědomujeme (to platí zvl. o slovech internacionálních a o slovech nověji přejatých z jazyků západních), a to podle rozmanitých rysů cizosti, které si tato slova dosud uchovávají. Takovými rysy bývají např. cizí písmena (*x, q, w, g a f*), neobvyklé postavení nebo seskupení hlásek (např. *a-, i-* na počátku slov: *anděl, alabastr, Apač; inkoust, ikona, idyla*), neobvyklé zakončení a z něho plynoucí nesklonnost (např. *kari, angažmá*).

Projevy v českém jazyce často ozvláštňují a osvěžují cizojazyčné citáty (např. lat. *de facto, sit venia verbo*, franc. *par excellence, cherchez la femme*, něm. *treu und bieder, Maul halten und weiter dienen*, angl. *last but not least, input – output, splendid isolation*, ital. *allegro ma non troppo*). Do slovní zásoby češtiny ovšem cizojazyčné citáty nepatří.

3. Slovní druhy

Soubor všech slov českého jazyka lze různým způsobem roztrždit. Nejobecnější třídy slov tvoří slovní druhy. Uplatňují se ve slovní zásobě, ale i v gramatickém systému a při vytváření textu.

3.1 Kritéria pro třídění slov do slovních druhů

Při rozčleňování slov do slovních druhů lze vycházet z různých hledisek, zpravidla nelze jednoznačně a jednoduše všechna slova přiřadit k určitým skupinám na základě jednoho kritéria.

Slovní druhy jsou vymezeny na základě tří kritérií, ta se někdy doplňují, jindy si konkurují, přitom žádné kritérium samo o sobě není dostačující. Jsou to kritéria: sémantické (významové), morfologické (tvaroslovné) a syntaktické (skladební).

3.1.1 Kritérium sémantické

V uplatňování a v uvádění pořadí těchto kritérií se různé mluvnice liší, nejčastěji se uvádí na prvním místě kritérium sémantické, protože věcný význam slova, ovšem jen plnovýznamového (a zvláště konkrétního), bývá snadno přístupný, neboť pojmenovací jednotka obráží pojmenovávanou mimojazykovou realitu (denotát).

Na základě tohoto kritéria se člení slovní druhy podle toho, co z reálného (mimojazykového) světa obrazy: na podstatná jména (substantiva – *stůl, matka, vejce, zmatek, chytrost, štěstí*), označující jevy chápané jako samostatné, na

přídavná jména (adjektiva – *hezký, železný*), označující jevy chápané jako jejich příznaky, vlastnosti, a to příznaky stálé (statické), a dále na slovesa (verba, l. p. verbum – *jít, nosit, vydržet*), označující příznaky proměnlivé, procesuální (dynamické, vázané na čas). Obsahy těchto posledních dvou slovních druhů, vlastnosti a děje, vyjádřené adjektivy a slovesy, mohou mít další příznaky, vyjádřené příslovci (adverbii) – ta vyjadřují tedy příznaky příznaků (srov. *velmi starý, dobře zpívá*).

Rozdíl v sémantice je pro členění slov do slovních druhů jen hrubý podklad, neboť záleží na přístupu k této skutečnosti, v oblasti abstraktního chápání můžeme pojmut každou skutečnost jako samostatnou (jako substanci), takže např. příznak barvy (*červené růže*) můžeme změnit na substanci (*červeně růží*) a z adjektiva se stává substantivum, obdobně místo *stavět dům – stavba domu* (z příznaku se jazykově stává substance a ze substance příznak).

3.1.1.1 Základní a nastavbové slovní druhy

Uvedené čtyři slovní druhy – substantiva, adjektiva, slovesa, adverbia – jsou slovní druhy základní, tvoří základ slovnědruhové soustavy. K nim můžeme ještě přidat nastavbové slovní druhy: číslovky (numeralia) jako nejběžnější prostředek pro vyjadřování počtu, kvantity (tu ovšem vyjadřují i jiné slovní druhy, např. příslovce *měry*, např. *velmi, mnoho, málo*), a zájmena (pronomina) a zájmenná příslovce jakožto slova zástupná. Tyto všechny slovní druhy tvoří skupinu slov plnovýznamových (autosémantických), třebaže některé jednotlivé výrazy patřící k těmto slovním druhům plnovýznamové nejsou (srov. sloveso *být/bývat, stát se/stávat se* v roli pomocných slov). Plnovýznamovými slovy jsou i mnohá citoslovce, napodobující zvuky (*bum, kuku*) nebo naznačující prožitky psychické (*ach, ouvej, je*) a navazující kontakt (*nate, vid, haló*).

3.1.1.2 Syntaktické slovní druhy

Ostatní slova nejsou plnovýznamová, říká se jim syntaktická, jsou to po stránce věcného významu slovní druhy nesamostatné: předložky, spojky a částice.

3.1.2 Kritérium morfoloické

Jindy se jako základní bere a uvádí jako první kritérium morfoloické, ale ani toto kritérium nerozčlení do slovních druhů všechna slova. Lze ho uplatnit jen u slov, která mohou měnit své tvary, tj. u slov ohebných, tzn. že ani při uplatnění tohoto kritéria nerozčleníme předložky, spojky, částice, ale nerozlišíme od nich ani citoslovce a příslovce, pokud příslovce nebudeme chápat jako samostatnou skupinu adjektiv, a to neskloňnou, s možností stupňovat tvary, čímž tvoří příslovce přechod k slovům ohebným.

3.1.2.1 Ohebná slova

Ohebná slova členíme podle toho, zda se skloňují, nebo časují. Časují se slovesa, skloňují se jména. K nim řadíme: jména podstatná, přídavná, zájmena a číslovky. Tyto čtyři druhy jmen mají pouze tři typy skloňování:

j m e n n é (s u b s t a n t i v n í – viz vzory podst. jmen a jejich koncovky), z á j m e n n é (srov. formy osobních a ukazovacích zájmen) a s l o ž e n é (adjektivní).

Poznámka: Složené skloňování vzniklo historicky sružením jmenného a zájmenného skloňování – dobrb+ jb>dobrý, dobra + jago >dobrého ...

Číslovky nemají samostatný, zvláštní systém svých tvarů, využívají systému tvarů substantivních (*tisíc, sto*), adjektivních (*čtvrtý, první*) a zájmenných (*jeden*), tzn. že je morfologicky neodlišíme od jiných jmen („napodobují“ je tvarem), ale typ *pět, pěti* (7. pád *pěti*) je specifický pro číslovky, anebo zůstávají nesklonné, mají-li úlohu příslovce (*dvakrát*).

Při určování druhu ohebného slova je tvar výrazným kritériem. Na základě jeho uplatnění řadíme podstatná a přídavná jména slovesná, podržující si některé vlastnosti sloves (slovesný vid, popř. rod), ke jménům, protože je nečasujeme, ale skloňujeme (*stání, chození, držení; stojící, chodící, držící*).

Do jisté míry i přičestí a přechodníky jsou na přechodu k jménům (*Obchody byly otevřeny*, srov. *Obchody byly stále otevřené; Dívky se hnaly ulicí smějíce se*, srov. *Smějící se dívky se hnaly ulicí*).

Obdobně podle morfologického (a ovšem i syntaktického) kritéria rozlišíme přídavné a podstatné jméno a příslovce v případech jako: *krásný – krása – krásně*, z hlediska sémantického (věcného) jde ve všech případech o vyjádření vlastnosti, přitom u slova *krása* o vlastnost osamostatněnou, např. *krása lidského těla*, u slova *krásný* o vlastnost vázanou na substanci (vyjádřenou podstatným nebo jiným jménem, např. *krásná dívka, krásný obraz*), u slova *krásně* o vlastnost vázanou na děj nebo na výsledek děje: *krásně malovat, krásně vyřezaný*, na jinou vlastnost pojatou jako základní: *krásně žlutý, krásně barevný*.

3.1.3 Kritérium syntaktické

Třetím kritériem je kritérium syntaktické. Slova různé slovnědruhové platnosti plní rozmanité funkce v mluvnické výstavbě výpovědi, tzn. uplatňují se v rovině syntaktické (skladební) jako slova–výpovědi/věty, jako větné členy a jako gramatické výrazy, pomocná slova při větné výstavbě. Samostatnou funkci výpovědi mají citoslovce, pojmající skutečnost globálně, nerozčleněně (*Hurá! Achich. Jéjé*), ovšem některá citoslovce mohou mít i funkci obdobnou jako slovesa (*Pavel hup do vody*). Ostatní autosémantické slovní druhy (podstatná jména, přídavná jména, převážně zájmena, číslovky, většina sloves a příslovce) plní roli větných členů. Základní funkcí podstatného jména je být podmětem nebo předmětem (*Bratr pěstuje kaktusy*), jeho vedlejší funkcí je být neshodným přívlastkem (*Cesta lukami byla příjemná*), doplňkem (*Jmenovali ho soudcem*), jmennou částí přísudku (*Sestřenice je letuškou*) a příslovečným určením (*Prodírali jsme se křovím*); přídavná jména bývají shodným přívlastkem (*Obdivovali vzrostlé bukové stromy*), jejich vedlejší funkcí je být shodným doplňkem (*Viděla jsem ji usměvavou*) a jmennou částí přísudku (*Otec je optimistický*); zájmena a ohebné číslovky mají podle svého sémantického a morfologického charakteru schopnost být stejnými větnými členy jako podstatná a přídavná jména. Základní funkcí slovesa

(v určitém tvaru) je být přísudkem (Rek *ležel* v boudě), neurčité tvary slovesné mohou plnit roli jako jména (*Mluvíti* stříbro, *mlčeti* zlato, infinitiv je zde podmětem), příslovce jsou příslovečným určením (Vrátili jsme se *včera*).

Syntaktické kritérium tedy nerozčlení autosémantická slova do slovních druhů přesně, pouze příslovce jsou monofunkční, nepočítáme-li k nim tzv. predikativa, mají jednu větnou funkci, příslovečného určení; predikativa plní funkci neslovesné části slovesně-neslovesného přísudku (predikátu): *je chladno, je zapotřebí*. Právě toto kritérium se uplatňuje jako základní při třídění slov neplnovýznamových a neohebných.

Předložky nejsou samy o sobě větným členem, avšak tvoří větné členy ve spojení se jménem (*v studni* – příslovečné určení místa, *do večera* – příslovečné určení času, *děti ze vsi* – přívlastek neshodný, *díval se na děvče* – předmět); podílejí se tedy na výstavbě větné, ale nesamostatně, jen ve spojení se jmény.

Spojky spojují větné členy a věty uvnitř výpovědi i jednotlivé výpovědi navzájem; jde o spojování koordinační, přiřazující (*a, i, nebo*) i determinační, rozvíjející (*když, protože*). K spojování se užívá i jiných slovních druhů: vztažných zájmen (*kteřý, jaký...*), vztažných příslovcí (*kdy, kam...*). Ta však nejen spojují jiná slova, popř. věty, ale jsou i větnými členy (*Žena, která vystupovala z auta, upadla – která =* podmět vedlejší věty). Spojky a vztažné výrazy (vztažná zájmena a vztažná příslovce) jsou výrazy spojovací.

Vedle už uvedených druhů se vyčleňují částice (ty bývaly ve starších mluvnicích rozptýleny mezi příslovce, popř. citoslovce). Částice jakožto slovní druh neohebný, neplnovýznamový a nesyntaxmatický – nejsou větnými členy – se podílejí na vyjadřování modality (*prý, snad...*), na naznačování druhů vět podle postoje mluvčího (*kež, ať*), uvozují výpovědi současně i s naznačováním emocí (*Ale to jsou k nám hosti!* – překvapení, radost). Je třeba lišit částice od spojek podle jejich funkce. Např. *ale* je spojka, která se může stát částicí, jestliže nespojuje větné členy nebo věty, ale uvozuje výpověď a naznačuje její citový ráz.

Slovní druhy jako: s p o j k y, některá zájmena (vztažná, ukazovací s funkcí odkazovací, osobní i přívlastňovací), příslovce a částice jsou i významným prostředkem výstavby textu. Slouží soudržnosti textu (koherenci), k jeho vázanosti. Jako navazovací prostředky (konektory) přesahují rámec věty, a dokonce leckdy i textu, navazují-li přímo na mimojazykovou skutečnost, srov. *Tehdy* jsme navštívili i muzeum. *Tam* jsme na vlastní oči viděli všechno to, co nám vykládali ve škole (viz kap.V.3.2.1).

3.2 Počet slovních druhů

V mluvnicích se neuvádí stejný počet slovních druhů. Dříve se tradičně vymezovalo devět slovních druhů – bez částic, dnes se běžně liší slovních druhů deset. Kolik slovních druhů se vymezuje, to záleží na stupni abstrakce a zobecňování. (Viz výše poznámku o možnosti chápat příslovce jako adjektiva.) K tradičním slovním druhům se přiřazují někdy jako další slovní druh tzv. predikativa. Jsou to slova s vyhraněnou funkcí vyjadřovat stav nebo modalitu ve spojení se sponovým

slovesem *být* v jednočlenných i dvoječlenných větách (*/je/ chladno, /bylo/ ošklivo*, řadí se sem i typ modálních predikativ: */bylo/ třeba, /je/ možno, nutno, lze ...*). Běžně se tato slova považují za druh příslovčí. (Viz i kap. 3.1.3)

3.3 Hranice mezi slovními druhy

Mezi slovními druhy nejsou vždy zřetelné hranice a ani nemohou být, protože jednotlivá kritéria (sémantické, morfologické, syntaktické) se kříží, zčásti jdou proti sobě (např. *každý* – sémanticky zájmeno, morfologicky adjektivum a syntakticky adjektivum */každý člověk/* nebo substantivum */každý z nás/*). Existují tedy přechodné jevy (typ *hajný, pokladní, stavění, brzdící*).

Přechodný slovnědruhový charakter mnohých slov vede také k tomu, že se tato slova v mluvnicích zařazují různě, jde o přesahy mezi slovními druhy. Např. slovo *všichni* bývá obvykle zařazováno k zájmenům (vzhledem k jeho tvarům: *všichni, všech, všem* jako *ti, těch, těm*), ale někdy k číslovkám (vzhledem k jeho kvantitativnímu významu), slovo *totiž* bývá považováno nejčastěji za spojku (spojuje věty v poměru vysvětlovacím), někdy za příslovce (naznačuje příčinu), popř. i za částici (jestliže uvozuje větu).

K odlišení autosémantických neohebných slov (příslovčí a citoslovčí) od synsémantických (spojek, částic) lze dospět těmito kroky: Zeptáme se, zda určované slovo může stát na konci věty, zda se pojí se záporkou, zda se jím můžeme ptát nebo jím můžeme odpovídat. Odpovíme-li si kladně, lze slovo považovat za plnovýznamové.

Slova někdy přecházejí z jednoho slovního druhu ke druhému. Bývá to zvláště v těchto případech:

a) Přídavná jména (adjektiva, zejména slovesná, se stávají podstatnými jmény (substantivy) = substantivizace adjektiv (*cestující člověk, /ten/ cestující*, tj. pasažér).

b) Tvar jména nebo předložkové spojení nebo tvar slovesa ustrnou a stanou se příslovci (adverbii) – jde o proces adverbializace (*jít kolem, kvečeru, číst /v/leže...*).

c) Ustrnulé tvary podstatných jmen, popř. sloves se stávají předložkami (*díky tvé pili, během představení, vzhledem k špatným podmínkám / = pro/, počínaje příštím rokem / = od/ ...*); tento proces se nazývá prepozicionalizace (prepozice = předložka).

d) Jindy slovní spojení nabývají charakteru spojky (konjunkce), pak jde o konjunkcionalizaci, srov. *zatímco* (zatím + co), *meztím* (mezi + tím).

e) Nastává i proces partikulizace (partikule = částice), kdy nevětná i větná spojení (*kež by, jen aby*) nabývají povahy částic. Mnohá spojení ztrácejí svůj původní, samostatný slovní význam, ustrnou a stanou se frazémy (frazeologismy), tj. frazeologizují se (*ať visím, to mě podrž, to si piš*), někdy se i u těchto případů uvažuje o partikulizaci (M.Grepl).

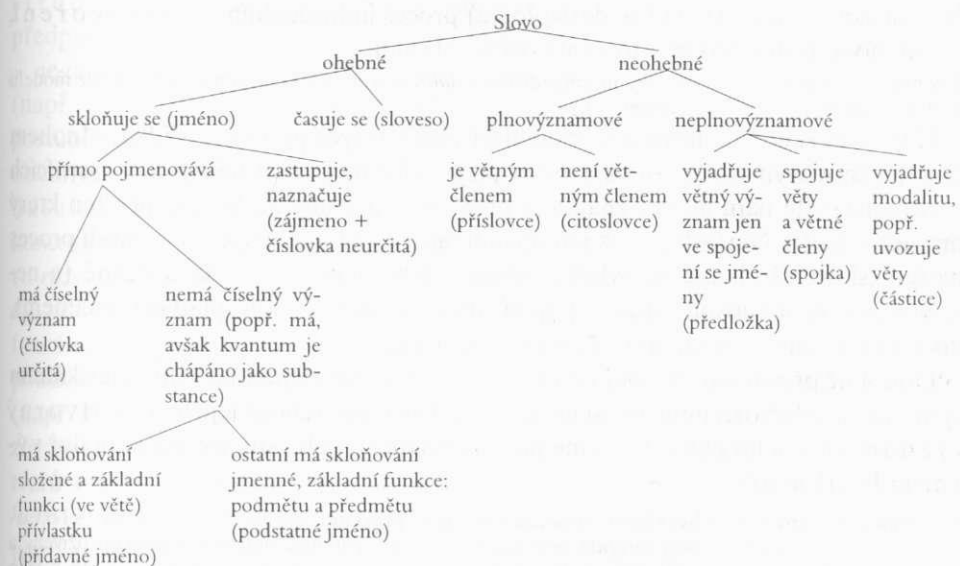
Přechod slovního druhu k jinému je snazší u slov neohebných, protože se nemusí měnit podoba slova. Často jde o řetěz změn: *kolem* = 7. p. j. č. podstatného jména → příslovce *kolem* (ve větné funkci příslovečného určení: *Petr právě prošel kolem* = okolo nás, vás...) → předložka *kolem* (ve spojení se jménem: *prošel kolem našeho domu*).

Kromě toho táž podoba slovní může patřit k různým slovním druhům, jde o slovnědruhovou homonymii – dvojího druhu, srov. *hnát* (= podstatné jméno

označující ruku n. nohu sloveso s významem pobízet k pohybu *žene*); *co* (= zájmeno tázací a vztažné: *Co říkáš?*/ *Nevím, co odpovědět*; částice /ve frazému/: *Co naděláš!*; citoslovce: *Co? Co, co!* /podivení s výstrahou/; příslovce ve významu mnoho: *Naše maminka, co se nadělá!*).

3.4 Postup při určování slovních druhů (algoritmus)

4. Tvoření slov

4.1 Obecně o tvoření slov

4.1.1 Podstata tvoření slov

V kapitole III.2.8.2 jsme poznali, že nejdůležitějším prostředkem rozšiřování zásoby pojmenování je vytváření nových slov na základě slov, která již jazyk má, a to způsoby a prostředky, jež má pro tento účel pohotově. V tomto smyslu je tvoření slov (slovo tvorb a, derivologie) proces individuálního novotvoření, ražení nových slov pro vyjadřování nového obsahu.

Tak např. vzniklo nové slovo *dálnice* na základě slova *dálný* slovotvornou příponou *-ic(e)* podle modelu *siln(y) – silnic(e)*, *železn(y) – železnic(e)*.

K tvoření skutečně nových slov dochází však v jazyce poměrně zřídka. Mnohem častěji „znovuvytváříme“ slova, která v jazyce sice už jsou (a také jsou v slovnících zachycena), ale nám nejsou známa, a proto si je musíme ad hoc, tj. pro ten který případ, vytvořit. Nejčastěji však jen opakujeme, reprodukuje me v mysli proces tvoření slova už známého, zvláště ovšem tehdy, není-li nám zcela běžné (a nevytvořilo se proto dosud „krátké spojení“ mezi výrazem a s ním spjatým významem), takže si jeho utvořenost, utvářenost ozřejmujeme.

Obdobně při vnímání nespojujeme taková slova vždy s jejich aktuálním lexikálním významem, nýbrž ozřejmujeme si na základě jejich utvářenosti jejich slovotvorný význam (a z něho pak usuzujeme podle souvislosti nebo situace na aktuální význam lexikální).

Poznámka: Musíme si však být vědomi toho, že v jazykové praxi motivovanost slova a jeho slovo tvorná stavba jsou obvykle pod prahem vědomí (mohou ovšem být kdykoli oživeny a zprůhledněny), takže pak spojujeme i zřetelně motivované, popisné slovo bezprostředně s jeho obsahem, s jeho lexikálním významem a naopak, tedy právě tak jako u slov nemotivovaných, značkových. Tak např. užíváme popisného slova *učitel* právě tak jako značkového slova *žák*. Ale na rozdíl od tohoto slova si můžeme význam slova *učitel* kdykoli vyvodit (známe-li ovšem základové slovo *učit* a víme-li, že příponou *-tel* odvozujeme slova s významem činitele děje).

Tvořením slov rozumíme tedy jednak proces, činnost vytváření slov na základě slov v jazyce už existujících způsoby, postupy a prostředky, které jazyk k tomuto cíli má, a to nejen vlastní vytváření, produkci nových slov (neologismů), ale především reprodukci, opakování slovotvorných postupů, jimiž slovo bylo, nebo přesněji jimiž se jeví utvořeno, jednak však také výsledný stav těchto procesů, ozřejmenou utvářenost slovotvorně motivovaných slov neboli jejich slovotvornou stavbu.

Slovotvornou stavbou (strukturou) slova, jeho „utvářeností“ míníme to, jak se nám z dnešního pohledu jeví slovo utvářeno. Zpravidla je tato utvářenost průmětem postupu, jímž slovo skutečně bylo utvořeno, odráží vznik (genezi) slova. Nemusí však tomu tak být vždy; tak slovesa typu *chválit*, *pracovat* např. vznikla z dějových jmen *chvála*, *práce*. Protože se však dnes dějová jména obecně chápou jako odvozená od sloves (srov. *rvačka*, *rvanice* od *rvát*, *družba* od *dražit*, a zvláště

podstatná jména slovesná, tvořící se od sloves prakticky neomezeně, takže se někdy i chápou jako slovesné tvary neurčité), jeví se i dějová jména *chvála, práce* jako odvozená od sloves *chválit, pracovat*. Hodnotíme tak i slovo *válka* (původně odvozené od stč. *váleti = válčit*) vzhledem k (formálně zřetelně odvozenému) slovesu *válčit*.

4.1.2 Způsoby, postupy a prostředky tvoření slov

Základním způsobem tvoření slov je v češtině **odvozování (derivative)**. To záleží v tvoření slova od jiného slova (základového) pomocí odvozovacích prostředků (formantů). Běžně se odvozují slova předponami (prefixy), předpínajícími se před základové slovo (např. *nést – při-nést, otec – pra-otec, dobrý – ne-dobrý*), a příponami (sufixy), připínajícími se ke kmeni základového slova (např. *venk-u – venk-ov, hned – hned-ky, pomal-u – pomal-oučku*); první z těchto postupů nazýváme prefixací, druhý sufixací ve vlastním, užším smyslu. U slov ohebných je sufixace spjata s příslušným souborem koncovek, s tvaroslovnou charakteristikou (např. *prav-ý – prav-ic-e*: koncovka *-e* tu reprezentuje, jakožto koncovka základního tvaru 1.p.j.č., celý soubor koncovek paradigmatu *růže*; budeme ji nadále pro větší zřetelnost uvádět vždy v kulatých závorkách, tedy: *prav(ý) – pravic(e)*, podobně *pracov-n(a), pracov-ník, pracov-íšt(ě)* atd.). K sufixaci se pak přimyká odvozování bez zvláštní slovotvorné přípony, pouhou záměnou souboru koncovek (bezpříponové odvozování, konverze) (např. *dobr(ý) – dobr(o), kmotr – kmotr(a)* atp.). Pro sloveso je příznačné i odvozování sloves zvratných pomocí volných zvratných formantů *se, si* (původně tvarů 4. a 3. p. zvratného zájmena), tzv. reflexiv/iz/ace (např. *bavit – bavit se, hrát – hrát si*). Okrajové postavení má v češtině odvozování od úplného slovního tvaru zvláštní příponou, tzv. záponou (postfixem) (*kdo – kdo-si, 2. p. koho-si, 3. p. komu-si* atd.).

Tyto postupy se mohou různě kombinovat: např. substantivum *pahorek* je odvozeno od substantiva *hor(a)* zároveň předponou *pa-* a příponou *-ek*, v nepřímých pádech *-k-*; takové pohyblivé *-e-* označujeme dále v šikmých závorkách, tedy */e/*, v našem případě *pa-hor-/e/k/*; vlastně bychom tu měli uvádět v reprezentativním tvaru i nulovou koncovku, tedy *-e/k(∅)*, pro zjednodušení ji však nevyepisujeme (ale předpokládáme). Nedostatek koncovky tu tedy nepřimo naznačuje soubor koncovek vzoru *hrad*; sloveso *rozplakat se* je odvozeno od základového slovesa *plakat* zároveň předponou *roz-* a zvratným formantem *se*; slovo *scestí* je odvozeno od slova *cest(a)* zároveň předponou *s-* a souborem koncovek vzoru *stavení*. Atp.

Ve všech těchto případech vstupuje do utvořeného slova jediné slovo základové (to samo může být ovšem i odvozené nebo složené, např. *rozhlas – rozhlasový, spoluúčinkovat – spoluúčinkující, modrotisk – modrotiskový*).

Zvláštním případem sufixálního odvozování je slovotvorný postup, při němž východiskem je spojení předložky s příslušným pádem jména (*pod bradou – podbradek, mezi národy – mezinárodní, na městě – náměstí*).

Vedle těchto přímých postupů odvozování, rozšiřujících slovtvorný základ o nějaký slovtvorný afix (to je nerozlišené označení pro prefix, sufix a postfix), vyskytují se zřídka i postupy zpětné: odvozování odsunutím předpony (deprefixace, např. *útes – tes, poslat – slát*) a odsunutím přípony (desuffixace, např. *plamen – plam*), u slov ohebných spojený často se změnou tvaroslovné charakteristiky (*darebný – dareba, krásný – krása, sladký – sladit*).

Odlíšnost u tvořeného slova od slova základového zvyšuje často i hláskové střídání (obměna, alternace), provázející základní, vlastní slovtvorný postup. Jde o střídání hlásek uvnitř kmene a na jeho konci, v podstatě stejné jako v tvarosloví.

Střídají se zejména s a m o h l á s k y dlouhé, popř. dvojhásky s krátkými (*hlas – hlásek, list – lístek, plech – plíšek, dub – doubek; kárat – karatel, síla – silný, míra – měřit, bříza – březina, kůl – kolík, brousit – brus*), ale také souhlásky tzv. tvrdé s měkkými (*teta – tetička, had – hadí, slaný – slanina*), souhlásky zadopatrové s předopatrovými (*rak – ráček, rok – roční, odročit, výročí, hluchý – hluše, ohlušit*) aj.

Méně významné je v češtině tvoření slov skládáním (kompozice); při něm vstupuje do utvořeného slova více než jedno (plnovýznamové, autosémantické) slovo základové, nejčastěji to bývají slova dvě. Přední (neposlední) člen takového složeného slova (kompozita) mívá podobu pouhého základu, většinou se spojovacím vokálem *-o-* (*kamenolom, červenomodrobílý*), řidčeji *-e-* (*koželuh*), *-i-* (*vlastivěda, svítíplyn*), nebo bez spojovacího vokálu (*strojmistr*), zadní (poslední) člen bývá shodný s jedním ze základových slov (*zvěrokruh, strojmistr, vlastivěda, červenomodrobílý*), je-li ovšem skládání kombinováno s odvozováním, pak bývá odvozen slovtvornou příponou (spolu s tvaroslovnou charakteristikou, např. *znakoplav-k(a), dřevorub-/e/c*) anebo jen tvaroslovnou charakteristikou (*koželuh, modrook(y)*).

Vnější jsou složeninám blízké (slovní) spřežky (juxtapozice), které vznikly prostým sražením, spřežením skladebního slovního spojení (zpravidla víceslovného pojmenování) v jedno slovo (např. *chvály hodný → chvályhodný, práce schopný → prácešopný, země třesení → zemětřesení, pět a dvacet → pětadvacet*) a dají se dosud v tato slova rozložit.

Poznámka: Spřehování není od původu pojmenovací akt, nýbrž pouze úprava víceslovného pojmenování nejjednodušším prostředkem: sražením v jedno slovo, což se v písmě projeví psaním dohromady, v mluvené řeči neuplatněním pauzy a sjednocujícím hlavním přízvukem. I tato úprava se děje většinou spontánně, bez tvůrčího záměru. Proto spřežky do vlastní slovtvorby neházejí.

Přechod k derivaci (a to prefixaci) tvoří spřežky zakládající se na spojení synsémantického slova se slovem autosémantickým, nejčastěji předložky se jménem podstatným (popř. i rozvitým). Protože spřežky toho druhu mají obvykle platnost příslovcí, nazývají se příslovecné spřežky. Patří sem např. *nahoru, dohromady, vcelku, zpravidla, potichu, přesto, zatím*. Jelikož se však mohou spřežky utvářet podle těchto modelů i druhotně, mohou se chápat i jakoby utvořené zároveň předponou a slovnědruhovou příponou, např. *z-hrub-a*. Jen to nám dává oprávnění zařadit příslovecné spřežky do tvoření slov.

Při odvozování může docházet i ke změně slovního druhu, např. *slep(y)* adj. – *slep/e/c* subst., *dar* subst. – *dar-(ova-t)* sloveso, *rychl(y)* adj., *rychl-e* adv., *rychl-ost* subst., *rychl-(i-t)* sloveso. Může ale docházet k přechodu od jedné slovnědru-

nové kategorie ke druhé bez jakékoli změny výchozího slova (viz kap. III. 3.3.).

Od případů, kdy se slovo tvoří na základě pojmenovacího aktu, je třeba odlišovat případy, kdy nové slovo vzniká pouze úpravou pojmenování už hotového.

Nejčastěji jde o zhutnění (kondenzaci) pojmenování víceslovného v jednoslovné (univerbizace, srov. v kapitole III.2.8.2), např. *průmyslová škola – průmyslovka*, *spací pytel – spacák*. Přitom se, jak patrně, využívá v podstatě týchž prostředků jako při vlastním odvozování příponami (především *-ák*, *-k(a)*).

Tak vznikají i expresivní úpravy záležející v obměně formantu (jako *zubař – zubák*, *dělník – dělnás*, *gramofon – gramec*, *sestra – ségra*) nebo vznikající mechanickým krácením (jako *obyčejný – obyč*, *bezvadný – bezva*, *padesát – pade*).

Různým zkracováním pojmenování souslovných vznikají slova zkratková. Zkratkové tvoření je v češtině řídké a omezuje se na jména institucí a výrobků. Podle toho, z kterých částí sousloví se nové slovo skládá, rozlišujeme zkratková slova hlásková, z prvních hlásek jednotlivých složek, např. *ÚLUV* z *Ústředí lidové umělecké výroby*, *AMU* z *Akademie múzických umění*, zkratková slova písmenná z prvních písmen složek souslovného pojmenování, např. *USA* z *United States of America*, a zkratková slova z počátečních, popř. i koncových slabik nebo jiných úseků souslovného pojmenování, např. *Četka* z *Česká* (původně Československá) tisková kancelář, *Tesavela* z *Tesa-řík & Pa-vela* atp.

Poznámka: Obecné tvoření zkratk není úkolem nauky o tvoření slov, poučení o něm podávají Pravidla českého pravopisu.

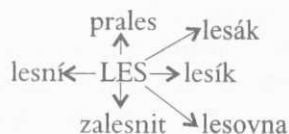
4.1.3 Základní slovotvorné vztahy

Základními slovotvornými vztahy jsou vztah zakládání se (jednoho slova na druhém) neboli fundace, a vztah odvolávání se, odkazování (jednoho slova na druhé), motivace.

Vztah fundace (fundovanosti) znamená, že jedno slovo, zpravidla sémanticky i formálně složitější – výsledné, cílové, fundované – se zakládá na slově jiném, fundujícím, výchozím, základovém, zpravidla sémanticky i formálně jednodušším, je na něm založeno, jím fundováno.

Vztah fundace je základní vztah slovotvorný, který spíná každé slovo základové se všemi slovy na něm založenými (např. *LES – prales*, *lesík*, *lesník*, *lesovna*, *polesí*, *zálesák*, *lesní*, *lesnatý*, *zalesnit*, *odlesnit*, ...). Naznačujeme jej, pokud je to zapotřebí, šipkou směřující od slova fundujícího (základového) k slovu fundovanému, tedy např. *les* → *lesík*, *les* → *prales*, *les* → *zalesnit* atp.

Souhrn slov fundovaných se společným slovem fundujícím vytváří různé svačky, např.:

Slova fundovaná mohou být ovšem sama fundujícími pro další slova vzhledem k nim fundovaným. Primární slovo základové pak vytváří se všemi přímo nebo zprostředkovaně na něm založenými slovy více či méně složitá slovo tvorná hnízda. Srovnej např. poměrně malé hnízdo k základovému slovu *list*:

Vztah motivace (motivování) závisí v tom, že se slovo motivované objasňuje, ozřejmuje vztahem k slovu motivujícímu. Tak např. význam slova *učitelovat* interpretujeme vzhledem k slovu *učitel* jako „působit jako učitel“, význam slova *učitel* se nám opět ozřejmuje na pozadí základového slovesa *učit* jako „ten, kdo učí“.

Zatímco vztah fundace se uplatňuje především z hlediska autora (mluvčího nebo pisatele) při produkci a reprodukci slov, vztah motivace se uplatňuje především z hlediska příjemce (posluchače nebo čtenáře) při ozřejmování, interpretaci slov.

Jak slovo tvorná fundace, tak slovo tvorná motivace se týkají zásadně obou stránek slova, výrazové i významové. Přesto však při fundaci myslíme v první řadě na formu, při motivaci především na význam. Směr fundace (od fundujícího slova k fundovanému) a směr motivace (od motivujícího slova k motivovanému) nemusí být také na obou rovinách, výrazové a významové, stejně zřetelný. Tak tomu bývá především při odvozování pouhou záměnou tvaroslovné charakteristiky, při konverzi, kde formální příznak odvozenosti zcela chybí; např. pro směr fundace / motivace *chválit – chvála* nemáme na rovině výrazové přímé potvrzení, to nám na této rovině poskytne jen analogie jiných dějových jmen, kde jejich fundovanost signalizuje i formální prostředek – slovo tvorná přípona (*chválit → chválení, procházet se → procházka, tvořit → tvorba*). Tam, kde taková kritéria chybějí, nezbyvá než uznat i fundaci / motivaci obousměrnou (např. *něha ↔ něžný*: směru tvoření *něha → něžný* (souhlasící s hlediskem genetickým) nasvědčuje zpětná alternace *h/ž*, pro směr opačný současné obecné kritérium sémantické: primární názvy vlastností jsou adjektiva. Obousměrná motivace je zásadně i v případech, kdy obě slova tvořící takové dvojice mají své formanty; např. *jablko ↔ jabloň, hruška ↔ hrušeň* (v obou případech však analogie svědčí pro směr plod → strom, srov. *orech – ořešák, slíva – slivoň, mandle – mandloň, jahoda – jahodník*).

Mluvíme-li o fundaci / motivaci, máme zpravidla na mysli fundaci / motivaci přímo, tj. mezi slovem fundovaným / motivovaným a slovem bezprostředně na něm založeným, jím motivovaným. Jen zřídka uvažujeme o fundaci / motivaci

ne přímé, zprostředkované, a to tehdy, pokud si (zatím) uvědomujeme jen vzdálenou souvislost; v tom smyslu je např. adjektivum *nevyslovitelný* fundováno / motivováno nepřímo, zprostředkovaně slovesem *vyslovit* a základním substantivem *slovo*, na shora uvedeném schématu slovotvorného hnízda *list* jsou nepřímo fundovaná / motivovaná slova *palistový, listenový, lístkový, lístkovnice, trojlístek, čtyřlístek*.

4.1.4 Slovotvorná stavba (struktura) slova

Z hlediska slovotvorného je stavba slova, jeho slovotvorná struktura vždy dvojčlenná. Tím se zásadně liší od lineární stavby morfémové, tvořené poslopností různého množství významonosných prvků, morfémů, s různými elementárními funkcemi slovotvornými a tvaroslovnými.

Např. podstatné jméno *zahrádkářství* má slovotvornou stavbu *zahrádkář- + -ství*, kdežto jeho morfémová stavba je: *za-hrád-k-ář-stv-í* (přičemž *za-* je slovotvorná předpona, *hrád-* je /zdloužený/ kořen, *-k-*, *-ář-*, *-stv-* – jsou slovotvorné přípony a konečně *-í* je komplexní zakončení, sdružující kmenotvornou příponu a vlastní koncovku (v daném případě nulovou), v elementární školské mluvnici koncovka. V našich výkladech se přidržíme pojetí prvního a běžně budeme mluvit o zakončení.

Porovnáním popisného (fundovaného a motivovaného) slova s příslušným slovem základovým zjišťujeme především jeho slovotvorný základ. Tím může být u slov v širším smyslu odvozených celé slovo základové (při prefixaci, reflexivaci a kompozici), zřídka celý slovní tvar (při postfixaci) nebo pouze část tohoto slova, která je obsažena ve slově fundujícím, nejčastěji kmen základového slova (při suffixaci a konverzi). Je-li kmen základového slova komplexní, tj. obsahuje-li kromě kořene ještě slovotvornou a (nebo) kmenotvornou příponu, může být základem (východiskem) odvozování i sám kořen (např. od slova *sladký* se slova *sladkost, sladce* tvoří z vlastního kmene *slad-k-*, kdežto sloveso *sladit* se tvoří z kořene *slad-*). Jindy je sice slovotvorným základem komplexní kmen, ale (složená) kmenotvorná přípona nevchází do odvozeného slova celá, nýbrž pouze svou první složkou (tak např. jméno *milovník* je odvozeno ze základu *mil-ov-*, což je kořen s první složkou kmenotvorné přípony *-ov-a-*, kdežto druhá složka *-a-* je odsunuta).

U složenin, mezi jejichž členy je vztah souřadnosti, je slovotvorných základů víc (např. ve slově *červenomodrobílý* jsou takové základy tři: přední člen (neposlední člen) bývá (bývají) v podobě základu (*červen-*, *modr-*), zadní člen má podobu celého slova (*-bílý*). Samohláska mezi členy má funkci spojovací a patří k formantu, viz dále.

Druhým členem fundovaného slova je slovotvorný formant, k němuž patří zásadně všechno, čím se slovo fundované liší po stránce formální od slova fundujícího, prostě to, co formuje, utváří výsledné slovo. Bývá to u slov odvozených: předpona, prefix (*pa-klíč, ne-hezký, při-pojit*), nebo přípona, sufix, spolu se soubohem koncovek (tvaroslovnou charakteristikou) anebo i tvaroslovná charakteristika sama. Průvodním rysem bývá někdy střídání (alternace) hlásek.

U slov v širším smyslu složených bývá slovotvorným formantem první (nebo neposlední) člen složeniny, který má u vlastních složenin podobu kmene (*strojmistr*), popř. kmene se spojovacím vokálem (*boh-o-služba*), kdežto u přezek podobu slovního tvaru vyžadovaného sémantikou slova základového

(*pravdě-podobný, vlasti-zrada*). Integrace složek v jediném slovo bývá zdůrazněna spojovacím vokálem (*kamen-o-lom*). Obecným rysem celistvosti je jediný hlavní přízvuk a v písmě psaní dohromady. Zvláštním případem slovotvorného formantu, přesahujícím hranice slova, je volný slovotvorný morfém zvrátný *se* a *si* (přehodnocené tvary 4. a 3. p. zvrátného osobního zájmena), např. *bít se, hrát si*.

4.1.5 Jednotlivé odvozovací prostředky

Na hranici předpony a základového slova je vždy jasný morfémový šev (je to spojení v podstatě aglutinační). Svým postavením před základovým slovem jsou blízké přednímu členu (určovací) složenin (proto se někdy spojování s předponami řadí k skládání slov /Trávníček/). Ve shodě s tím se také při odvozování předponami významové ani slovnědruhové zařazení slova nemění, dochází pouze k různým obměnám základového slova.

Většinou jsou předpony shodné s předložkami (*do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, po-, pod-, při-, s-, u-, v-, z-, za-*), předpona *pře-* odpovídá předložce *přes*, některé se však v platnosti předložek nevyskytují (slovesné předpony *roz-, vy-* a *vz-* a předpony jmenné, jako *pa-, pra-* aj.).

Předpony mají fonémovou stavbu neslabičnou (*v-, vz-, s-, z-*), jednoslabičnou (většina: *o-, u-; na-, ob-, od-, při-, po-, vy-, za-; nad-, pod-, pro-, pře-, před-, roz-*) i dvouslabičnou (*arci-, mezi-, mimo-, proti-* aj.). Předpony končící souhláskou (*v-, vz-, s-, z-, nad-, pod-, před-...*) mají pro usnadnění výslovnosti i podoby vokalizované, tj. rozšířené o *-e-* (*ve-, se-, ze-, ve-, nade-, pode-, přede-*, srov. *vejít, sestoupit, zestárnout, nadepsat, podezírat, předechnat*).

Nejdůležitější úlohu mají předpony u sloves (slovesné předpony: *do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, po-, pod-, pro-, pře-, před-, při-, roz-, s-, u-, v-, vy-, vz-, z-, za-*). Obměňují jednak slovesný vid (*psát* ned. – *napsat* dok., *dělat* ned. – *udělat* dok., *stárnout* ned. – *zestárnout* dok.), jednak druh (způsob a průběh) slovesného děje (jeho fáze: *vyběhnout, vzplanout, rozestavět* (počátek), *dodělat, vycvičit, odkvést* (konec), *posedět, zatančit si* (počátek i konec), míru děje (*napovědět, ovařit, přizabít* × *nakrást, nasmát se, převařit*), někdy i jeho vazbu (*cestovat* nepřechodné – *procestovat* přechodné, *škodit někomu* – *poškodit někoho*).

Mnohem omezenější předpony jmenné mají význam zesilující (*arcidlo, veletrh, pravlast, přečetný*), zeslabující (*paklíč, přichuť, obstarší, poměšší*) nebo rušící (*neúroda, beznaděj*), dále význam účasti (*souboj, spoluobčan*) a různé významy příslovečné (*nadvýroba, předprodej, meziobchod, protislužba*).

Slovotvorné přípony utvářejí s odvozovacím základem, k němuž se připínají, kmen odvozeného slova; těsnost spojení se projevuje v ne vždy jasné morfémové hranici a z toho plynoucí obtížnější vyčlenitelnosti a hláskové variantnosti přípony. Často se proto přípona vyskytuje kromě své základní podoby v jedné nebo i více hláskových variantách, popř. v podobách rozšířených (srov. např. *-sk(y)* v *ženský* vedle *-ck(y)* v *chlapecký*, ale i *-ovsk(y)* v *klukovský*).

Přípony mají fonémovou stavbu neslabičnou (např. *-k-* v *dcerk(a)*, *-n-* v *kal-n(y)*), jednoslabičnou (např. *-ák* v *pas-ák*, *-týř* v *pastýř*, *-in-* v *slan-in(a)*, *-tel* v *ka-za-tel*), řídčeji dvouslabičnou (např. *-iteln-(y)* v *snesiteln-(y)*).

Na rozdíl od formantů předponových bývá hranice mezi příponovým formantem a slovotvorným základem často zastřena. To je důsledek flexivního charakteru jazykové stavby, především různých hláskových změn na morfémovém švu. Tak např. přídavná jména *ruský, český* jsou utvořena příponou *-sk(y)*, stejně jako *italský, íránský* ap., avšak slovotvorný základ tu není jen *ru-, če-*, nýbrž *rus-, češ-* (kde *-š-* je alternací za *-ch-*, srov. *Češi*), *-s-* v těchto slovech reprezentuje proto jako tzv. morfémový uzel fonémové dvojice *-ss-* a *-šs-*.

Mluvnická (tvaroslovná) charakteristika, tj. soubor koncovek zařazující slovo k určitému tvaroslovnému paradigmatu, je přirozeně součástí ohebných slov vůbec. U slov odvozených příponou je však s touto příponou těsně spjata a spolu s ní se uplatňuje v úloze slovotvorného formantu (je spoluformantem); součástí mluvnické charakteristiky bývají i mluvnické přípony utvářející jeden ze slovesných kmenů (minulý: *-nou-/nu-*, *-ě(e)-*, *-i-*, *-a-*, *-ov-a-*; přítomný: *-e-*, *-ne-*, *-je-*, *-í-*, *-á-*), popř. kmenů jmenných (*-et-/at-*, *-en-*). Někdy je ze současného hlediska obtížné rozlišit slovotvornou příponu a mluvnickou charakteristiku: bývá tomu tak zvláště u jmen přídavných a u tzv. dlouhých vzorů jmen podstatných (u adjektiv měkkých je *-í-* mluvnická kmenotvorná přípona, *-ho-*, *-mu* atd. koncovky; u adjektiv tvrdých však zakončení nedovedeme vždy jednoznačně rozdělit; u substantiv vzoru stavení má *-í* platnost mluvnické přípony i koncovky, viz kap. III. 6.2.1.2).

U odvozování od sloves se často kmenotvorná přípona základového slovesa stává součástí slovotvorného základu (např. *uč-i(t) – učí-tel*, *káz-a(t) – kazatel*), jindy do odvozeného slova nevstupuje (např. *uč-eň*, *drž-e(t) – drž-itel*).

Svou fonologickou strukturu jsou mluvnické kmenotvorné přípony většinou jednoslabičné: *-i-*, *-ě(e)-*, *-a-*, *-á-*, *-í-*, *-á-*, *-nu-*, *-nou-*; *-j-e-*, *-n-e-*; dvouslabičné *ov-a* a *-uj-e* – jsou složené.

Za druh mluvnické charakteristiky považujeme i slovnědruhovou příponu příslovčí, zařazující příslušný kmen do slovního druhu příslovce. Je zpravidla samohlásková (*-o* v *daleko*, *-ě* v *tupě*, *mile*, *-y* v *hezky*, *-e*, *-i* v komparativech *snáze*, *rychleji*), zřídka smíšená (zvláště *-em* v *celkem*, *honem*).

4.1.5.1 Střídání (alternace) hlásek

Jen podmíněně lze za odvozovací prostředek považovat i různé obměny hláskové, které se ze synchronního hlediska jeví jako střídání neboli alternace hlásek. Tyto alternace, provádějící často vlastní odvozovací postupy, především sufixací a konverzí, jsou většinou podmíněné sousedními fonémy (např. před *i*, *í* se zákonitě mění *t* v *t'*, *d* v *d'*, *n* v *n'*), popř. morfémy v struktuře slova, a v tom případě jsou vázány na určitý slovotvorný typ (např. u deminutivního typu na *-e/k* se kmenová samohlásková *a*, *i* zpravidla dlouží: *klas – klásek*, *list – lístek*, *e* se nahrazuje *í*: *tetřev – tetřívek*, *u/ou*: *dub – doubek* a *o/ů*: *most – můstek*). Tím, že zvyšují odlišnost odvozeného slova od slova základového, stávají se v té či oné míře spoluformanty.

Podstatou alternace je obecně to, že určitá hláska nebo hlásková skupina odvozovacího základu se zamění hláskou nebo hláskovou skupinou jinou, obvykle

této hláске / hláskové skupině fonologicky blízkou. To platí především o střídání samohlásek, vázaném zpravidla na určité slovo tvorné typy. Střídání hlásek není tedy nahodilé, nýbrž řídí se určitými pravidly.

4.1.5.1.1 Alternace samohlásek

1. Alternace samohlásek se týkají zvláště jejich kvantit y. Časté jsou zejména

a) alternace kráticí:

á / a: *žába – žabka, žabí, žádat – žadatel, dát – udat, podat* atd.

é / e: *létat – letadlo, jméno – jmenovat*

í / i: *získat – zisk, lípa – lipka, lipový*

ý / y: *mýdlo – mydlit, rýt – rytec*

ú / u: *úzký – uzoučký, úžit – zužovat*

K nim se přimykají kvantitativně-kvalitativní alternace *í / ě(e), ů / o, ou / u*, viz 3.

b) alternace dlouhíci:

a / á: *hlas – hlásek, mazat – mazání, volat – volávat, napsat – nápís*

e / é: *plamen – plamének / plamínek*

i / í: *list – lístek, chodit – chodívát*

y / ý: *kopyto – kopýtko*

u / ú: *uložit – úloha, upatý – úpatí*

2. Řidčeji se alternace týkají kvality samohlásek:

e / o: *ležet – lože, naložit, položit; nesl – nosit*

a / o: *hrabat – hrob*

a / ě: *svatý – světit, světec*

e / a: *sedět – (po)sadit*

3. Častěji se vyskytují alternace kvalitativně-kvantitativní:

a) ě(e) / í: *těžký – tíha, tížit, plech – plíšek, sedět – sídlo*

u / ou: *chlubit se – chloubat*

o / ů: *hrozit – hrůza, krok – krůček*

b) í / ě(e): *zpívat – zpěv, míra – měřice, utírat – utěrka*

ou / u: *kouřit – kuřák, toužit – tužba, hrouda – hrudka*

4. Sporadické jsou alternace s nulou:

a) samohláska se vkládá:

0 / e: *hrát – herna, služba – služebný*

0 / o: *hřmít / hřmět – hrom*

0 / é / ý: *světlo – světélko / světýlko, sukně – sukénka / sukýnka*

b) samohláska se vypouští:

e / 0: *čekat – počkat, dočkat se*

u / 0: *suchý – schnout*

4.1.5.1.2 Alternace souhlásek

1. měkčící (odraz historického měkčení, palatalizace)

a) d / ď: *mladý – mladě, omladit, had – hadí, hadinec*

t / ě: *krutý – krutě, kohout – kohoutí, čistý – čistit*

- n / ň: *mírný – mírně, (z)mírnit, havran – havraní*
- b) r / ř: *dobrý – dobře, udobřit; starý – stařec, stařina; výr – výří*
- c) s / š: *nosit – nošení, přenášet*
- z / ž: *vozit – vožení, odvážet*
- c / č: *ovce – ovčí, ovečka*
- d) h / ž: *noha – nožka, nožička, unožit, nožní; vrah – vražda*
- g / ž: *biolog – biologka, Olga – Olžin*
- ch / š: *moucha – muška, muší, mušinec; suchý – suše, sušit*
- k / č: *ruka – ručka, ručička, ručit, ruční*
- e) k / c: *trpký – trpce*
- h / z: *tuhý – tuze*
- t / c: *telet-(kmen slova tele) – telecí*
- d / z: *tvrdý – tvrz*
- ř / c: *svítit – svícení, svíce, rozsvěcet / rozsvěcovat*
- d' / z: *soudit – souzení, posuzovat; hodit – házet, hradit – hráz*

2. tvrdící (vždy druhotné, depalatalizace)

- a) d' / d: *chodit – chod, chodec, chodba*
- ř / t: *letět – let, letec, letka*
- ň / n: *honit – hon, honec, honba*
- b) ř / r: *truhlář – truhlárna, pepř – peprný*
- c) ž / h: *běžet – běh, běhat; něžný – něha*
- š / ch: *pršet – poprchat, sprchnout, utěšit – útěcha*
- č / k: *skočit – skok, skákat; vyučit / vyučovat – výuka*

3. s nulou

- k / 0: *Nymburk – nymburský, Žamberk – žamberský*
  - g / 0: *Göteborg – göteborgský, Wartburg – wartburský, Württemberg – württemberský*
- Jinak jen ojediněle, např. p / 0: *topit – tonout*

4. Alternace souhláskových skupin

- sk / sť: *deska – destička; zk / zř: přezka – přeztička*
- sk / šť: *nebeský – nebešťan, český – čeština*
- šk / šť: *hruška – hruštička; žk / žř: služka – služtička*
- ck / čť: *řecký – řečtina*
- st / šť: *město – měšťan, hustý – houští, houština*
- sť / šť: *čistit – čištění / čistění, očišťovat / očisťovat*
- zd / žd': *jezdit – ježdění / jezdení, objíždět*

Co se týká závažnosti alternací, máme tu co činit s celým spektrem od absolutní nezbytnosti a zákonitosti (jaká je např. u tvoření opakovacích sloves typu *dělat, honit, sázvat: a/á, i/í, e/í*, nebo *k/č, h/ž, ch/š* před *-i, -í: vlčinec, vlčí, boží, hloží, bažina; muší, mušinec* atd.) až po náhodnost (např. *čekat – počkat*).

Tzv. zpětné alternace jsou promítnutím změny původního směru odvození (fundace a motivace).

Poznámka: S hláskovými alternacemi se setkáváme i v tvarosloví, kde zvyšují kontrast mezi tvary v paradigmatu slova. Pro situaci v tvoření slov je důležité zvláště to, který tvar se hodnotí jako základní (např. u slova *hrách* je dlouhá kvantita jen v 1. a 4. p. a je zřejmě druhotná: z hlediska slovo- tvorného nejde tedy u adjektiva *hrachový* o krátké alternaci *á/a*, protože většina tvarů slova *hrách* má kvantitu krátkou, naopak u deminutivní podoby *hrášek* nejde o zachování kvantity slova *hrách*, nýbrž o závažnou pro tento typ dlouhící alternaci vzhledem k většinové variantě základu *hrach-*. Obdobně nemůžeme

objasňovat deminutiva typu *domék* vzhledem k 1. p. *dům*, neboť tato délka je pouze v 1. a 4. p., tj. před nulovou koncovkou, a stejně tak slova odvozená od sloves (deverbativa), jako *nesení*, *nosit*, vzhledem k infinitivu *nést*, neboť délku kmenové samohlásky má pouze infinitiv, kdežto všechny ostatní tvary tohoto slovesa mají *e* krátké.

4.1.6 Pojmenovací (onomaziologické) kategorie

Poznali jsme již v obecných výkladech o pojmenování, že obsah vědomí, má-li být pojmenován, musí být nejprve učleněn, strukturován, a to ve shodě s pojmenovacími zákonitostmi jazyka. Výrazně se tyto obecné obsahové strukturální typy neboli pojmenovací (onomaziologické) kategorie uplatňují zvláště v tvoření slov, a to v rámci vysoce abstraktních kategorií slovnědruhových, které jsou v podstatě odrazem a výrazem obecných kategorií pojmových.

Z těchto obecných pojmenovacích kategorií jsou pro tvoření slov nejdůležitější pojmenovací kategorie vztahová (relační), obměnná (modifikační) a převodová (transpoziční).

V první z nich, kategorii relační, se obsah výchozího pojmu podstatně mění (proto se též nazývá mutační), a to tak, že se výchozí rodový pojem blíže určuje vztahem k jinému pojmu. Takovými pojmy jsou základní obsahové kategorie, odpovídající v jazyce základním slovním druhům: kategorie podstaty (substance), vlastnosti (kvality), děje (procesu) a okolnosti, k níž se druzí kategorie způsobu a míry příznaku. Těmto kategoriím obsahovým odpovídají v jazyce základní (pojmenovací) slovní druhy, tj. substantivum, adjektivum, sloveso a adverbium (viz kap. III. 3.1.1.1.).

Tak se vymezuje rodový substanční pojem vztahem k pojmu vlastnosti (*celek* = něco celého, *pravice* = pravá ruka), vztahem k jinému substančnímu pojmu (*hodinář* = někdo, kdo má určitý profesní vztah k hodinám), vztahem k pojmu děje (*dělník* = někdo, kdo dělá) vztahem k pojmu okolnosti (*večerník* = noviny vycházející večer).

Poznámka: Do termínu okolnost, tj. vnější příznak děje nebo vlastnosti, zde z praktických důvodů zahrnujeme i vnitřní příznak, způsob provedení děje a míru vlastnosti.

A obdobně se rodový pojem vlastnosti vymezuje jednak vztahem k nějakému substančnímu pojmu (*hornatý* = takový, který má hory), vztahem k jinému vlastnostnímu pojmu (2. a 3. stupeň adjektiv, komparativy a superlativy), k pojmu děje (*pitný* = takový, který se může pít), popř. k pojmu okolnosti (*loňský* = takový, který byl loni).

Také rodový pojem děje může být vymezen vztahem k substancí (*panovat* = počínat si jako pán, *kartáčovat* = čistit kartáčem), vztahem k pojmu vlastnosti (*žloutnout* = stávat se žlutým, *modřit* = činit modrým), k jinému ději (*pověsit* = způsobit, aby něco viselo), popř. k okolnosti (*opozdit se* = přijít pozdě).

A konečně rodový pojem okolnosti může být vymezen vztahem k pojmu substance (*dnes* = tento den), vztahem k pojmu vlastnosti (*divoce* = divokým způsobem), k ději (*plačky* = při tom plakat, s pláčem), popř. k jiné okolnosti (*předloni*, komparativy a superlativy: *rychleji*, *nejrychleji*).

Pojmenovací kategorie modifikační obsah základového pojmu na rozdíl od kategorie mutační podstatně nemění, přidává k němu pouze nějaký dodatečný

příznak. Tak např. v rámci substantivních pojmenování se obsah vyjádřený základovým substantivem blíže určuje příznakem zdrobnělosti (*stromek* = malý strom, *bobulka* = drobná bobule), nebo naopak příznakem zvětčelosti (*ušisko* = velké ucho), příznakem přirozeného rodu (*psice* = samice psa, *houser* = samec husy), n e d o s p ě l o s t i (*vlče* = vlčí mládě), hromadnosti (*kamení* = hromada kamenů, *mužstvo* = skupina mužů) nebo opět jednotlivosti (*slámka* = jedno stéblo slámy). Atp.

V rámci pojmenování adjektivních bývá příznakem stupeň vlastnosti (*šťastnější, nejchytřejší*), z e s í l e n í (*širokánský* = hodně široký, *maličký* = velmi malý, *tenounký* = velmi tenký), nebo naopak oslabení vlastnosti (*nahluchlý* = trochu hluchý, *modravý* = slabě modrý) až do popření vlastnosti (*nehezký* = ne hezký).

V podstatě obdobnou situaci máme u pojmenování příslovečných, srov. příznak zesílení (*brzičko* = velmi brzy, *pramálo* = velice málo, *převelice*), příznak s t u p n ě (*chytřejí, nejchytřejí*). Většinou se však pro vytváření příslovcí s těmito významy nevyužívá přímého tvoření, nýbrž nepřímého odvozování z již modifikovaných jmen přídavných (*maličký – maličko, tenounký – tenounce, nažloutlý – nažloutle*).

V rámci pojmenování slovesných uplatňuje se modifikace způsobu slovesného děje zdrobněním a zjemněním (*spinkat*), zintenzivněním, zesílením (*žadnit, žebronit* = naléhavě a vytrvale žádat) a různými významy příslovečnými, zvl. místními (*nést – přinést, do-, v-, na-, od-, pro-, pře-, vy-, za-* atd.). Vedle této modifikace lexikální dochází u sloves i k modifikaci slovesného vidu, jednak k zdokonavení děje nedokonavého (*dělat* ned. – *udělat* dok., *klesat* – *klesnout*), a naopak k znedokonavení děje dokonavého (*otočit* dok. – *otáčet* ned., *dosáhnout* – *dosahovat, koupit* – *kupovat*), jednak k opakování děje (*píchnout* – *píchat, čekat* – *čekávat*) a k podílnosti děje (*splatit, pomřít, pozotvírat*).

Konečně pojmenovací kategorie transpoziční záleží v tom, že obsah je z příslušné pojmové kategorie přeřazen do jiné (druhotné) pojmové kategorie. Např. jev, který přirozeně chápeme jako p ř í z n a k závislý na substanci (a proto vyjadřovaný adjektivem), pojmáme jako na ní nezávislý, jako jev o sobě (a proto jej převádíme do slovního druhu substantivum). Tak tomu je u z p ř e d m ě t n ě n í vlastnosti (*chytrý – chytrost, starý – stáří, staroba, bohatý – bohatství, ucelený – ucelenost*) a z p ř e d m ě t n ě n í děje (*číst – čtení, sloužit – služba, vycházet – vycházka, lovit – lov*). Vlastnost, popř. děj, které jsou normálně příznakem substance, abstrahujeme tu od jejich nositele a chápeme jako nezávislý jev o sobě, tedy jako jev substanční povahy.

Příznak děje nebo vlastnosti, tedy okolnost, popř. způsob a míru děje nebo vlastnosti, můžeme představit jako na této vlastnosti nebo ději nezávislý (*oblek pro /pobyt/ doma – domácí oblek, jet pomalu, rychle – pomalá, rychlá jízda*). Tu jde tedy o zvlastnostnění příznaku druhého stupně (okolnosti nebo způsobu a míry děje nebo vlastnosti). To bývá nejčastěji průvodním jevem z předmětnění příznaku prvního stupně (děje nebo vlastnosti) (srov. *velmi, velice chytrý – velká chytrost* a shora uvedené *jet/jezdit rychle, pomalu – rychlá, pomalá jízda*). Velmi časté je převedení z kategorie vlastnosti do kategorie způsobu a míry (*dobrý – dobře, daleký – daleko, hezký – hezky*).

Může jít rovněž o transpozici uvnitř kategorie příznaku. Jde pak jednak o zdějování vlastnosti (*churavý – churavět = být churavý, zelený – zelenat se = jevit se zeleným nebo stávat se zeleným*), jednak o zvlastnostnění děje (*hrát – hrající, přistěhovat se – přistěhovalý*).

Transpozice jsou primárně záležitostí skladby, jsou motivovány potřebami větné stavby (srov. *Váží si ho, protože má dobré srdce –... pro jeho dobré srdce – ... pro dobrotu (jeho) srdce. Probudil jsem se dříve, než svítalo –... před úsvitem*). Teprve druhotně jsou záležitostí pojetí a formování pojmu a účastní se tak obohacování slovní zásoby.

4.1.7 Slovotvorné třídy a významové skupiny, slovotvorné typy (a podtypy)

V rámci obecných pojmenovacích kategorií jsou pro jednotlivé slovní druhy příznačné různé slovotvorné třídy a uvnitř nich různé slovotvorné typy. Ty jsou základní jednotkou slovotvorné soustavy. Slovotvorné třídy se vydělují podle slovnědruhové povahy slovotvorného základu a obecného strukturálního, slovotvorného významu.

Tak např. uvnitř slovního druhu substantivum se v pojmenovací kategorii mutační vyčleňují slovotvorné třídy názvů nositelů vlastnosti, názvů či nitelů děje, názvů prostředků činnosti a názvů míst děje (vesměs od sloves), názvů nositelů předmětného vztahu, mezi nimiž jsou zvláště důležité významové skupiny názvů obyvatelských, názvů podle význačných vlastností, názvů podle podobnosti (vesměs od podstatných jmen).

Uvnitř slovotvorné třídy jmen nositelů vlastnosti, motivovaných veskrze adjektivy a na nich založených, se pak slovotvorné typy rozlišují na základě formantů, a to

a) mužských: slovotvorný typ na *-e/c*: *stařec*, na *-ík*: *mladík*, na *-ák*: *pravák*, na *-e/k*: *celek*, na *-áč*: *zelenáč*, na *-oh*: *slaboch*, na *-ouš*: *starouš*, na *-ýš*: *slepyš*, na *-as*: *chudás*, na *-an*: *dusičnan*, na *-án*: *dlouhán*, na *-oun*: *blboun*, na *-ín*: *modřín* aj.;

b) ženských: slovotvorný typ na *-ic(e)*: *pravice*, na *-k(a)*: *křivka*, na *-in(a)*: *zelenina*, na *-ul(e)*: *křivule*, na *-yn(ě)*: *svatyně* aj.;

c) středních: slovotvorný typ na *-(ě/e)*: *mládě*, na *-átk(o)*: *nekřtěňátko*.

K nim je třeba přiřadit z podstatnělá jména přídavná s typy: na *-(ý)*: *nemocný, zlatý*, na *-(í)*: *vrchní*, na *-(á)*: *hostinská*; na *-(í)*: *účetní, hovězí*, na *-(é)*: *plzeňské*, na *-(í)*: *telecí*, na *-(é)*: *drobné*, na *-(í)*: *taneční*, na *-(á)*: *prosná*. Všechny tyto typy spojuje společný obecný slovotvorný význam „někdo/něco, kdo/co má danou vlastnost“, který spolu s povahou slovotvorného základu (vlastnost vyjádřená adjektivem) charakterizuje slovotvornou třídu nositelů vlastnosti. V rámci slovotvorné třídy mohou se uplatňovat i různé významové skupiny slov, sjednocené na základě společného věcného významu, např. v třídě nositelů vlastnosti názvy nápojů (*sodovka, malinovka, citronáda, oranžáda, slivovice, meruňkovice* atp.).

Mnohdy se uvnitř slovotvorného typu rozlišují ještě podtypy: tak např. uvnitř slovotvorného typu názvů nositele vlastnosti na *-k(a)* „*křivka*“ můžeme ještě

rozlišovat podtypy podle slovotvorné povahy základového adjektiva: *červenka, sodovka, hlavatka, lupenitka, sněženka, jitřenka, drátěnka, plavovláška – netýkavka, zářivka, myčka, vázanka, uzanka*. Rovněž tak můžeme uvnitř slovotvorného typu rozlišovat i drobnější významové skupiny a skupinky; např. uvnitř slovotvorného typu názvů podle předmětu činnosti (tzv. názvů konatelských) můžeme vyčlenit výrazné významové skupiny hráčů na hudební nástroj: *houslista, violista, cellista, basista, flétnista, fagotista, saxofonista, hoboista, klavírista, cembalista ...* a hráčů sportovních her: *foťbalista, hokejista, tenista, šachista, bridžista* atp.

Zatímco pojmenovací kategorie, slovotvorné třídy, typy a podtypy se vyznačují určitou formálněobsahovou strukturou, věcně významové skupiny jsou dány celostním významem různého stupně zobecnění. Takovými značně obecnými významovými skupinami jsou pojmové kategorie substance, vlastnosti a děje, uvnitř kategorie substance kategorie osob a zvířat (kategorie bytostí), rostlin a (neživých) předmětů, věcí a abstraktních pojmů, uvnitř kategorie osob již méně obecné skupiny dospělých (mužů a žen) a dětí atd. Významové skupiny jsou navzájem v hierarchických vztazích (nadřazenosti a podřazenosti proti souřadnosti), mohou se však i jistým způsobem křížit, stejně tak mohou jít napříč slovotvornými třídami. Nejméně obecné významové skupiny a skupinky se uplatňují v rámci slovotvorných typů, popř. podtypů, mohou však jít i napříč více typy. Obecně ovšem pro významové skupiny platí, že zahrnují slova slovotvorně nemotivovaná (srov. např. názvy ovocných stromů a keřů: motivované *jabloň/jablko, hrušeň / hruška, ořešák / ořech, jahodník / jahoda, fíkovník/fík*, ale i nemotivované *švestka, slíva, kdoule, jeřáb, bez* atp.).

4.1.8 Početnost a tvořivost slovotvorných kategorií a prostředků

Mezi jednotlivými slovotvornými způsoby, postupy, třídami, typy a podtypy i mezi jednotlivými slovotvornými prostředky jsou výrazné rozdíly v míře jejich uplatnění, využití v jazyce. Různé je především početní zastoupení jednotlivých způsobů, postupů, tříd, typů a prostředků v slovní zásobě jazyka daného období. Může jít o zastoupení povšechné nebo poměrné, vzhledem k určitému systému. Tak např. má spřahování v češtině ve srovnání s odvozováním i skládáním zastoupení obecně velmi omezené, u základních pojmenovacích slovních druhů se s ním častěji setkáváme jen u příslovcí (a to jen pokud jde o spřežky z výrazů předložkových), avšak u číslovek se uplatňuje významnou měrou (*pěťadvacet, devětadvadesát*). Je tedy třeba rozlišovat mezi početností absolutní a relativní.

Mezi názvy nositelů vlastnosti má slovotvorný typ na *-elc* „stařec“ zastoupení nejpočetnější (zejm. u názvů osob), kdežto např. slovotvorný typ na *-án* „dlohán“ je kromě vzorového slova doložen jen jedním slovem (*velikán*), stejně tak slovotvorný typ na *-ín* „modřín“ zahrnuje kromě tohoto názvu stromu pouze jeden název nerostu *růženín* (analogické *vltavín* – kalk mezinárodního *moldavit* – se z názvů nositelů vlastnosti vymyká).

Slovotvorný formant *-k(a)* má v slovotvorném systému časté využití: kromě dříve uvedených názvů nositelů vlastnosti (typ „křivka“) je zastoupen v názvech

zdrobnělých (*kobyłka*), přechýlených (*sousedka*), v názvech děje (*procházka*), výsledků děje (*vyhláška*), prostředků činnosti (*utěrka*) aj., naproti tomu např. shora uvedený formant *-ín* formuje pouze dvě slova z kategorie názvů nositelů vlastnosti, formanty *-áv, -ím, -yl* po jediném slově (*rukáv, otčím, střechyl*).

Ještě důležitější je stupeň tvořivosti (produktivnosti, produktivity) různých slovotvorných způsobů, postupů, typů a formantů, tzn. míra jejich účasti na tvoření nových slov. Obvykle stupeň tvořivosti je přímo úměrný početnímu zastoupení, ale není to pravidlem. Tak např. skládání slov se při tvorbě neologismů zdaleka neuplatňuje v té míře jako odvozování; odvozování příponové se uplatňuje silněji než odvozování předponové. U sloves je dnes odvozování bez přípony (konverze) mnohem produktivnější než odvozování příponové, daleko nejtvůřivější však je u sloves odvozování předponami.

Výrazné jsou rozdíly mezi slovotvornými typy produktivními, které si ve větší nebo menší míře podržují schopnost být modelem pro tvoření nových slov, a slovotvornými typy neproduktivními, které už tuto schopnost nemají.

Tak u mužských názvů nositelů vlastnosti jsou velmi produktivní typy „stař/e/c“ (pro životné) a „cel/e/k“ (pro neživotné), méně (středně) produktivní typy „pravák“ a „mladík“, ale zcela neproduktivní je typ na *-an* „uhličitan“, omezený na chemické názvy solí (počet prvků, od jejichž názvů se tyto názvy solí tvoří, je přirozeně omezený, prakticky uzavřený), a totéž platí o jménech na *-yš* „měkkýš“, na *-as* „chud'as“ (*-ásek* „bělásek“), *-ín* „modřín“, *-án* „dlouhán“, *-oun* „blboun“.

Ještě výraznější jsou rozdíly v produktivnosti jednotlivých slovotvorných prostředků. Proti vysoce produktivnímu formantu *-ník*, jímž se tvoří názvy jmen nejrůznějších tříd slovotvorných (srov. *dělník, zahradník, nárazník, ručník, hrudník, moučník, kurník, slovník, středník* a např. četné neologismy, jako *montážník, injekčník, kartonážník, inventurník, kusovník* a mnohé jiné), stojí zcela neproduktivní formanty (jako již uvedené *-áv, -ín, -ím, -yl*, ale také čteněji zastoupené *-ř, -oř, -ul(e)*), jimiž nelze už tvořit nová slova. Mezi vysoce produktivními a už zcela neproduktivními formanty je široká škála formantů s produktivitou více či méně omezenou.

Tak vedle (a) tvoření neomezeně produktivního, takže se blíží tvoření slovních tvarů, jakým je tvoření podstatných jmen slovesných a přídavných jmen slovesných, komparativů a superlativů u přídavných jmen jakostních (dříve běžně řazeno do morfologie) nebo tvoření přídavných jmen (individuálně) přívlastňovacích na *-ův, -ov(a), -ov(o)* a *-in, -in(a), -in(o)*, máme (b) tvoření pravidelné, ale přece jen poněkud omezené, jako odvozování abstraktních názvů vlastnosti formantem *-ost* (netvoří se např. *dobrost, slepost* – protože jsou tu staré útvary *dobrota, slepota*, ani názvy vlastností k vztahovým adjektivům typu „jarní“), tvoření příslovcí z adjektiv, tvoření vztahových adjektiv na *-n(t)* ze substantiv přejatých, tvoření sloves opakovacích (na *-v-a-*) aj. Za další stupeň můžeme považovat (c) velmi hojné tvoření, přece však omezenější: např. odvozování vztahových adjektiv na *-ov(y), -sk(y)*, tvoření substantivizovaných adjektiv, odvozování sloves formantem *-ov-a-*, dále (d) hojné tvoření, omezené různými formálními i významovými podmínkami, jako např. odvozování činitelských jmen formantem *-tel*, odvozování jmen činitelských i jmen prostředků činnosti formanty *-č, -ník*, názvů prostředků s

formantem *-dl(o)*, odvozování adjektiv na *-n(y)* a *-n(t)* a tvoření dějových jmen bez přípony; další stupeň představuje (e) tvoření dnes už jen příležitostně až ojedinělé: např. tvoření dějových jmen formantem *-ot(a)*, jmen vlastnosti formantem *-ob(a)*, odvozování adjektiv formantem *-ist(y)*, odvozování sloves s formantem *-ink-a-*; konečně (f) tvoření již zcela neproduktivní, ale s živou slovtvornou stavbou, jako např. *pravd(a)*, *křivd(a)*. Mimo škálu stojí pak ještě (g) útvary již jen málo průhledné, např. jména na *-t* (*vlast, past*), na *-n* (*stan*), *-r* (*dar*), *-seň* (*báseň*), *-zeň* (*bázeň*) apod.

Je zřejmé, že mezi početností formantů v slovní zásobě a stupněm jejich tvořivosti je obvykle přímá úměrnost, neboť míra využití formantů je výsledkem jejich někdejší tvořivosti. Jsou ovšem i formanty s širokým spektrem využití a přitom dnes už jen velmi omezeně tvořivé (např. předponové formanty *o-* a *ob-* nebo příponové formanty *-ic(e)* a *-yn(ě)* nebo konverzní formant *-ě/e* (u substantiv typu „holoubě, vlče“).

4.1.9 Slovtvorný a lexikální význam slova

Význam vyplývající ze slovtvorné struktury slova a zachytitelný strukturním popisem, opisem, lexikálně konkretizujícím obecný strukturní význam nadřaděné slovtvorné třídy (např. slovo *učitel* lexikálně konkretizuje význam třídy jmen činitelských: „kdo provádí nějakou činnost“ ve významu „kdo učí“), zvaný proto strukturní nebo slovtvorný, nebývá zcela totožný s jeho významem lexikálním (popř. s jedním z jeho významů lexikálních). Ten totiž podléhá jazykovému obyčeji (úzu). (Viz i kap. III.2.3.)

Vzdálenost mezi významem slovtvorným a lexikálním není u všech slovtvorných tříd a typů stejně výrazná. Např. u slovtvorného typu „učitel, odesílatel“ je lexikální význam v zásadě stejný jako význam slovtvorný: „ten, kdo učí“ (tak je lexikální význam vysvětlen v Slovníku spisovné češtiny), „ten, kdo odesílá (nějakou) zásilku“. Zcela jinak je tomu však u názvů nositelů vlastnosti: slovo *růžovka* např. neznamena (a ani nikdy neznamenal) vůbec „něco růžového“, jak zní význam strukturní, nýbrž „druh houby nápadně tím, že na pomačkaných místech růžoví, je růžová“. *Červenka* právě tak není obecně „něco červeného“, nýbrž jednak „pták s na červenalým peřím“, jednak „nemoc prasat projevující se červenými skvrnami“. Slova *červen* a *červenec*, která jsou ve stejné slovtvorné třídě a vzhledem k stejnému slovtvornému základu mají stejný slovtvorný význam „něco červeného“, označují prostě šestý a sedmý měsíc roku, přičemž souvislost s červení je zastřená, takže slovtvorný význam má pro věcné významy obou slov jen minimální dosah. Lexikální význam slova této slovtvorné třídy je, jak patrné, mnohem užší než význam slovtvorný, je specializovaný od samého počátku.

Řidčeji bývá lexikální význam širší, obecnější než význam slovtvorný. Např. čes. *truhlář* a mor. *stolař* není jen „ten, kdo dělá truhly“ (dnes už leda výjimečně) a „ten, kdo dělá stoly“, nýbrž „ten, kdo vyrábí nábytek vůbec“ (dnes bychom tedy takového výrobce pojmenovali spíše *nábytkář*).

V obou těchto případech výrazné odchylky mezi významem lexikálním a slovtvorným se mluvívá o idiomatičtém charakteru takových slovtvorných útvarů, o jejich idiomatičnosti.

Poznámka: Idiomatická jsou také taková slovní spojení i celé věty, jejichž význam nevyplývá z významů jednotlivých slov a z pravidel stavby takového skladebního útvaru, např. různá obrazná rčení, jako *vzít nohy na ramena*, *tlouct špačky*, přání *Zlom vaz!*, napomenutí *Pamatuj na navrátila!* Atp. (Blíže viz kap. III. 1.4.4.)

Jindy dochází k stírání a konečně k ztrátě, zániku slovotvorného významu, a to tehdy, když se častým užíváním slova a spolu s tím různými významovými posuny slovotvorná stavba slova přestává uvědomovat, stává se nezřetelnou, takže dochází k přímému spojení slova jako celistvé jednotky s označovaným jevem. V tom případě ztrácí slovo svou motivaci a dochází k jeho lexikalizaci, tj. vyloučení slovotvorné roviny mezi rovinami obsahu a výrazu.

Např. *soužit* znamenalo původně totéž co dnešní *zúžit*, když však slovo nabylo významu „trápit“, odtrhlo se od základového slovesa *úžit* (obecněčesky *oužít*) a došlo i ke změně vidu, protože se *s-* přestalo cítit jako předpona. Podobně slovo *krejčí* označovalo původně toho, kdo krájí (sukno), slovo *švec* toho, kdo šije (boty) (srov. i slovo *švadlena* z téhož základu – pokud jde o *-v-* v základu, srov. *šev, švu*), obě slova však svou motivaci, a tím i svou slovotvornou strukturu ztratila, stala se značkovými, lexikalizovala se.

Někdy se však cítí potřeba obnovit motivaci slova, protože se však původní motivaci přestalo rozumět, vychází se z jiného motivu, který se vzhledem k současnému významu nabízí. Když se slova *švec*, *služka*, *hospoda* počala cítit jako příhanná, vytvořily se za ně náhrady *obuvník*, *služebná (pomocnice v domácnosti)*, *hostinec* s výhodnější motivací a bez nežádoucího citového zabarvení.

4.2 Slovotvorné třídy a typy

4.2.1 Tvoření jmen podstatných

4.2.1.1 Kategorie transpoziciční

Lexikální význam zůstává, mění se jen jeho slovnědruhový rámeček.

4.2.1.1.1 Názvy vlastností

Vyjadřují vlastnosti jako jevo sobě formou substantiv. Odvozují se od jmen přídavných, a to především jakostních.

1. Nejproduktivnějším a zcela specializovaným pro tuto úlohu je příponový formant *-ost*, utvářející slovotvorný typ „rychlost“. Spoluformantem je tu tvaroslovná charakteristika ženského vzoru *kost*. Patří sem mnoho názvů vlastností, jako: *tvrdost* (k *tvrdý*), *ryzost* (k *ryzí*); *maličkost*, *šedivost*; *členitost*, *pracnost*, *dlouhověkost*, *pozoruhodnost*, *práceschopnost*, *pravděpodobnost*; *reálnost*, *abstraktnost*; *jakost*, *dvojítoost* atp. Od slovesných adjektiv na *-c(í)* se tvoří rozšířenou variantou přípony *-nost*: *budoucnost*, *jsoucnost*, *vroucnost*, *nepřejícnost*. Touž příponou se tvoří i názvy vlastností od přejatých adjektiv na *-ic-k(y)*: *logičnost*, *dramatičnost*. Zvláštní skupinu tvoří jména tvořená variantou *-nost* přímo od substantiv a připojující k základnímu významu vlastnosti příznak častosti jevů: *nemocnost*, *porodnost*, *úmrtnost*. Týž význam mají i některá jména na *-ovost*: *úrazovost*, *poruchovost*. Ojedinele se vyskytuje měkká varianta přípony *-est*: *svěžest*.